

T. C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**HALÎFE B. HAYYÂT'IN (160-240/776-854) HAYATI,
ESERLERİ VE TARİHÇİLİĞİ**

Mehmet Nezir DİNÇ

Danışman

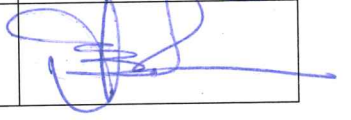
Prof. Dr. Kasım ŞULUL

ŞANLIURFA-2019

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı 125226002 numaralı Mehmet Nezir DİNÇ'in hazırladığı "Halife b. Hayyat'ın (160-240/776-854) Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği" konulu **yüksek lisans** tezi ile ilgili tez savunması, 05/03/2019 tarihinde, saat 10.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/~~oy çokluğu~~ ile karar verilmiştir.

05/03/2019

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Prof. Dr. Kasım ŞULUL	Kabul	
Üye	Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Abdülbaki BOZKURT	Kabul	

Bu tezin Isl. Tar. ve San. Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

08.10.2019

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	Mehmet Nezir DİNÇ
Öğrenci Numarası	125226002
Enstitü Anabilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları
Programı	İslâm Tarihi
Başlık (Türkçe)	Halîfe B. Hayyât'ın (160-240/776-854) Hayatı, Eserleri Ve Tarihçiliği

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen “**Halîfe B. Hayyât'ın (160-240/776-854) Hayatı, Eserleri Ve Tarihçiliği**” Yüksek Lisans Tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 89 sayfalık kısmına ilişkin, 11/01/2019 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 30'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntıların bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini arz ederim.

14/01/2019

Mehmet Nezir DİNÇ
Hazırlayan Öğrencinin
İmzası

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 10/01/2019

Prof. Dr. Kasım ŞULUL
Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı
(İmzası)

ÖNSÖZ

Halîfe b. Hayyât, II/VIII ve III./IX Yüzyılın ortalarında yaşamış bir tarihçidir. Bu dönem, İslâm tarihinin en önemli dönemlerinden biridir. Emevî devleti ortadan kalkmış, yerine ülkenin yönetiminde diğer milletlerin de etkin rol oynadığı Abbasî devleti kurulmuştur. Bu dönem aynı zamanda Abbasî devletinin parlak devrini yaşadığı bir zaman dilimidir. Bu dönemde ilmî faaliyetlere önem verilmiş, farklı din ve kültürlerin kitaplarına ulaşılmış ve tercüme edilmiştir. Bu durum Müslümanlar arasında fikir hareketlerinin ortaya çıkmasını sağlayıp, diğer kültür ve medeniyetlerle ilişkileri artırmıştır. Kısaca bu dönem, ilmî, fikrî, siyasî, iktisadî ve kültürel hayatın gelişim açısından birbirini tamamladığı bir dönem olmuştur. Ayrıca zaman ilerledikçe Sünnî fikirlerin yerine Mu'tezile'ye ait fikirlerin yer almaya başladığı bu dönem, Halîfe'nin olgunluk yaşlarına denk gelmektedir. Abbasî devletinde Mu'tezile fikri, halife Me'mûn döneminde başlamış, Halife Mütevekkil Alallah'ın vefatına kadar devam etmiştir. 198/813 ile 247/862 yılları arasına tekabül eden bu zaman dilimi, Halîfe'nin ilim hayatının en verimli dönemine denk gelmektedir. Bu dönem, aynı zamanda İslâm tarihçiliği adına önemli atılımların gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur.

Yapılan bu çalışmada İslâm Tarihçiliğinde kronolojik tarih yazma geleneğini başlatıp bu alana farklı bir yaklaşım kazandıran Halîfe'nin *Târîh* ve *Tabakât* adlı eserleri ele alınıp incelenmiştir. Halîfe, yazmış olduğu *Târîh* ve *Tabakât* adlı eserler ile öne çıkan bir tarihçi olmuştur. *Târîh* adlı eseriyle kronolojik tarihi ön plana çıkarması ve esere tarihlendirmenin önemine ait bazı âyet ve hadislerle başlaması tarih yazımını daha da değerli hale getirmiştir. *Tabakât* adlı eseri ile de özellikle başta İbn Sa'd'ın olmak üzere bilinen tabakat eserlerinin aksine, yazmış olduğu *Tabakât*, hem ilk olması, hem de kabile nesebine dayalı bir sıralamaya göre hazırlanmış olması yönüyle farklılık arz etmektedir. Bu yazım türü de İslâm tarih yazımı geleneği açısından yeni bir ekolün başlatıcısı olmuştur.

İslâm tarihinde gerek tarih gerekse tabakât alanında bu kadar önemli bir İslâm tarihçisinin tarihçiliği hakkında şimdiye kadar ülkemizde yeterince araştırma yapılmamış olması bir eksikliği ifade etmektedir. Bu eksikliğin kısmen giderilmesi

adına, Ekrem Ziya el-Ömerî'nin tahkikini yaptığı Halîfe'nin *Târîh* adlı eserinin Prof. Dr. Abdulhalık Bakır tarafından yapılan tercümesi, Adem Karaaslan'ın "Halîfe b. Hayyât'ta Sâhabe Bilgisi" adlı tez çalışması ve "Halîfe b. Hayyât'ın Eserlerinde Sahâbe Olarak Gözüken Bazı Kimseler" başlıklı makalesi ile birlikte Nagihan Yanar'ın Halîfe b. Hayyât'ın hadisçiliği üzerine yapmış olduğu makale çalışması dikkat çekmektedir. Ancak bu yapılanların konumuzla yakından ilgili olmadığı anlaşılmıştır. Konumuzla alakalı sadece Ömer Sabuncu ve Mahmut Sabuncu'nun "Halîfe b. Hayyât'ın Tarih Yazıcılığı Metodu" adlı bir makaleleri mevcuttur. Dolayısıyla Halîfe b. Hayyât'ın tarihçiliği hakkında bir araştırma yapılması halinde önemli bir eksikliğin giderileceği düşünülmüştür. Böylece bir taraftan bir eksikliği giderirken diğer taraftan önemli bir şahsiyetin hayatı, eserleri ve tarihçiliği gün yüzüne çıkarılmış olacaktır.

Yapılan bu çalışma esnasında öncelikle yoğun programlı bir okulda öğretmen olarak çalışmış olmanın büyük zorluklarıyla karşılaşmıştır. Böyle bir okulda görev yapmış olmak, zaman açısından büyük sıkıntıların yaşanmasına neden olmaktadır. Zamanın kısıtlayıcılığı ise çalışmanın ağırlaşmasına ve zaman zaman kesilmesine sebebiyet vermektedir. Konunun yeniden toparlanıp kalınan yerden tekrar başlanması ise oldukça sıkıntı oluşturmuştur. Bunun yanında kaynaklarımızın tamamına yakınının Arapça olması ile bazı ailevi ve sağlık sorunları da çalışmamızda önemli güçlükler oluşturmuştur.

Bütün zorluklara rağmen konunun üzerine ısrarla gidilmiş ve çalışma tamamlanmıştır. Bu esnada yardımlarını esirgemeyen başta danışman hocam Prof. Dr. Kasım ŞULUL'a; ders aşamasında yol göstericiliği ve verdikleri bilgilerle bizleri aydınlatan değerli hocalarım Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN ve Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ'e; çalışmalarım esnasında bana destek olan hayat arkadaşım ve çocuklarıma teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Mehmet Nezir DİNÇ
Ocak, 2019

ÖZET

HALİFE B. HAYYÂT'IN (160-240/776-854) HAYATI,

ESERLERİ VE TARİHÇİLİĞİ

DİNÇ, Mehmet Nezir

Yüksek Lisans Tezi

İslâm Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kasım ŞULUL

Mart, 2019, 86 sayfa

Halîfe b. Hayyât, babasının hadisçi olmasının tesiriyle kendisi de hadis ilmine vakıf olmuş ve hadisçiliğinin yanı sıra *Târîh* ve *Tabakât* adlı eserleriyle şöhret bulmuştur. Sözkonusu eserlerine daha fazla ilgi gösterilmesi sebebiyle hadisçi kimliğinden ziyade tarihçi kimliğiyle öne çıkmıştır. Özellikle hadisçiliğin kendisine kattığı “nakilde hassasiyet” unsurunun tarihçiliğine de yansımış olmasıyla gerek metodolojik gerekse de tarihçilik açısından onu ayrıcalıklı bir konuma oturtmuştur.

Ayrıca *Târîh* adlı eseri ile kronolojik tarih yazan ilk müellif olması ve bu tarihi bilgilerini de isnad sistemine dayandırması verdiği bilgileri bilimsel bir esasa bağlamıştır. Halîfe b. Hayyât'ın *Tabakât* adlı eseri ile en eski tabakât yazarı olduğunun ifade edilmesi, onu güzide âlimlerin arasına katmıştır. *Tabakât* adlı eserinde de ensab ilmini İslâm'dan önceki yıllara dayandırması kitaba ayrı bir değer katmıştır.

Bu çalışmada Halîfe b. Hayyât'ın hayatı, kişiliği, eserleri ve tarih anlayışı ile ilgili veriler elde edilmiştir. Yazarın *Târîh* ve *Tabakât* adlı eserleri incelenmiş, bu çerçevede tarih yazıcılığıyla ilgili kullanmış olduğu genel yaklaşımı, yöntem ve teknikler tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Halîfe b. Hayyât, Târîh, Tabakât, Rivayet, isnad, Müverrih

ABSTRACT
HALÎFE B. HAYYÂT'S (160-240/776-854) LIFE,
WORKS AND HISTORIOGRAPHY

DİNÇ, Mehmet Nezir

Master's Thesis

Department of Islamic History and Arts

Advisor: Prof. Dr. Kasım ŞULUL

March, 2019, 86 pages

By the influence of his father being a traditionist, Halîfe b. Hayyât also had the knowledge of the hadith, and along with narrating hadith, he gained fame with his works titled *Târîh* and *Tabakât*. Due to the more interest shown in his mentioned works, he became prominent with his identity as a historian rather than his identity as a traditionist. Especially the element of “sensitivity of conveying” which was added to him by narrating hadith, is also reflected in his historiography and has put him in a privileged position both in terms of methodology and historiography.

In addition, the fact that he became the first author of chronological history through his work titled *Târîh* and that he based this historical information on the imputation system enabled him to attach the information to a scientific basis. The fact that Halîfe b. Hayyât was mentioned as the oldest biographer through his work titled *Tabakât* has placed him among the eminent scholars. The fact that in his work titled *Tabakât* he based the genealogical knowledge on the years before Islâm added a different value to the book.

This study obtains data about Halîfe b. Hayyât's life, personality, works and understanding of history. The author's works titled *Târîh* and *Tabakât* were studied, and in this context, the general approach, methods and techniques used in historiography have been determined.

Keywords: Halîfe b. Hayyât, History, Biography, Narrative, Imputation, Historian.

**HALİFE B. HAYYÂT'IN (160-240/776-854) HAYATI,
ESERLERİ VE TARİHÇİLİĞİ**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	VIII
Orjinallik Raporu Ve Beyan Belgesi	VII
ÖNSÖZ	VII
ÖZET	VII
ABSTRACT	VII
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİFE B. HAYYÂT'IN YETİŞTİĞİ ORTAM

1.1. SİYASÎ ORTAM	7
1.2. SOSYAL ORTAM	11
1.3. İLMÎ VE KÜLTÜREL ORTAM	11

İKİNCİ BÖLÜM

HALİFE B. HAYYÂT'IN HAYATI, KİŞİLİĞİ, ESERLERİ

2. 1. HAYATI	13
2. 2. KİŞİLİĞİ, AKİDESİ VE SOSYAL KONUMU	17
2. 3. İLMÎ BİRİKİMİ	18
2. 3. 1. Hadisçiliği	19
2. 4. ESERLERİ	22

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİFE B. HAYYÂT'IN TARİHÇİLİĞİ

3. 1. “TÂRÎH” ADLI ESERİ	25
---------------------------------------	----

3. 1. 1. Eserin El Yazmasının Tanıtımı ve Senedi.....	33
3. 1. 1. 1. Nüshanın Tanıtımı	33
3. 1. 1. 2. Nüshanın Senedi	34
3. 1. 2. Faydalandığı Râvîler.....	36
3. 1. 2. 1. Muhammed b. İshak (ö. 151/768)	36
3. 1. 2. 2. Vehb b. Cerîr b. Hâzım (ö. 206/821).....	38
3. 1. 2. 3. Ebû Ma'ser es-Sindî (ö. 170/787).....	39
3. 1. 2. 4. Ali b. Muhammed el-Medâ'inî (ö. 225/839).....	40
3. 1. 2. 5. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210/825).....	42
3. 1. 2. 6. Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 204/819)	43
3. 1. 2. 7. Ebu'l-Yakzân Sühaym b. Hafs (ö. 190/805).....	44
3. 1. 2. 8. el-Velîd b. Hişâm el-Kahzemî (ö. 222/836).....	45
3. 1. 2. 9. Abdullah b. Muğîre.....	47
3. 1. 2. 10. Abdullah b. Lehiâ (ö. 174/790).....	48
3. 1. 2. 11. Ebû Hâlid el-Basrî (ö. 189/804).....	48
3. 1. 2. 12. İsmail b. İbrahim eş-Şu'ayrâvî el-Atekî (ö. 194/809)...	49
3. 1. 2. 13. İsmâil b. İshâk	50
3. 1. 2. 14. Abdu'l-Melik b. Kureyb el-Asma'î (ö. 215/830).....	50
3. 1. 3. Halife'nin Rivayet Naklettiği Muhaddisler	51
3. 1. 3. 1. Hâtim b. Müslim	51
3. 1. 3. 2. Ümeyye b. Hâlid el-Kaysî (ö. 200/815)	52
3. 1. 3. 3. Yezîd b. Zuray' el-Basrî (ö. 182/798).....	52
3. 1. 3. 4. Ğunder (ö. 193/808).....	53
3. 1. 3. 5. Süleymân Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/819).....	54
3. 1. 3. 6. Kehmes b. el-Minhâl (ö. 149/766)	55
3. 1. 3. 7. Mu'temir b. Süleymân (ö. 187/802)	55
3. 1. 3. 8. Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830)	56
3. 1. 3. 9. Yahyâ b. Muhammed b. Muhammed el-Ka'bî	56
3. 1. 3. 10. Mâsâ b. İsmâil et-Tebûzkî (ö. 223/ 837)	57
3. 1. 3. 11. Abdulvehhâb b. Abdulmecid es-Sakafî (ö. 194/809)	57
3. 1. 3. 12. Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813).....	57
3. 1. 3. 13. Ebû Na'im b. Fadl b. Dekin (ö. 219/834).....	58
3. 1. 3. 14. Mu'âz b. Hişâm (ö. 200/815).....	58
3. 1. 3. 15. Dehhâk b. Mahled (ö. 212/827)	58

3. 1. 4. Târîh Adlı Eserin Râvîsi Bakî b. Mahled	61
3. 2. TABAKÂT ADLI ESERİ	64
3. 2. 1. “Tabakât” Adlı Eserin Yazmasının Tavsifi	667
3. 2. 2. Faydalandığı Râvîler	68
3. 2. 2. 1. Ebu’l-Yakzân en-Nessâbe (ö. 190/805)	68
3. 2. 2. 2. Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 204/819)	68
3. 2. 2. 3. Muhammed b. İshâk (ö. 151/768)	69
3. 2. 2. 4. Ebû Ubeyde b. Ma’mer b. el-Musenna (ö. 210/825)	70
3. 2. 2. 5. Ali b. Muhammed el-Medâ’inî (ö. 225/839)	70
3. 2. 2. 6. Ümeyye b. Hâlid Ebû Hedbel-Kaysî (ö. 200/815)	71
3. 2. 2. 7. Hatim b. Müslim	71
3. 2. 2. 8. Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî (ö. 207/823)	71
3. 3. KABİLE ENSÂBINI BİLENLER	72
3. 4. DİĞER KAYNAKLAR	73
3. 5. TARİH BİLİMİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ	73
SONUÇ	76
KAYNAKÇA	77

KISALTMALAR

- b. : İbn, bin (oğlu)
- c. : Cilt
- Çev. : Çeviren
- H. : Hicrî
- Haz. : Yayına hazırlayan
- Hız. : Hazreti
- MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
- İA : İslâm Ansiklopedisi
- DİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
- TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
- Ktb. : Kütüphane
- M. : Miladî
- nşr. : Neşreden
- (r. a.) : Radiyallahu anhu, anha, anhuma, anhum
- s. : Sayfa
- (s. a. v.) : Salallahu aleyhi vesellem
- thk. : Tahkik eden
- t. y. : Baskı tarihi yok
- y. y. : Baskı yeri yok
- ö. : Ölüm

GİRİŞ

1-Yaşadığı Ortam ve Hayatı

2-Eserlerinde Kullandığı Kaynaklar

3-Yöntemi

Tarih ilmiyle uğraşanlar, bilimsel tarihin tanımını yaparken bu tanımların içerisinde yer alması gerekenlerden bir tanesinin de “yer ve zaman belirtme” kavramlarının olması gerektiği noktasında ittifak etmişlerdir. Olaylara ilişkin verilen “yer ve zaman”ın gayesi ise tarihte bilimselliği sağlamaya yöneliktir. Bu unsurların eksik olduğu durumlarda verilen tarihi bilgilerin bilimsel yönünün zayıf kalması kaçınılmazdır. Dolayısıyla burada tarihin özellikle kronoloji ile olan bağlantısı son derece önem kazanmış olmaktadır. Halife b. Hayyat özellikle İslâm dünyasında kronolojik tarih yazıcılığının ilk örneğini vermesiyle bir taraftan kendisinden sonra gelecek olan İslâm tarihçilerine örnek olmuş diğer taraftan da bilimsel İslâm tarihçiliğinin başlamasına önemli bir katkı sağlamıştır.

Şüphesiz müellifimizin İslâm tarihçiliğinde müstesna bir yere sahip olmasını sağlayan yalnız bu değildi. İslâm tarihi geleneğinde “isnad”ın önemini kavrayıp, yazmış olduğu eserlerde buna yer vermiş olması, ayrıca onu üstün kılan vasıflardan biri olmuştu. İsnad üsulünden önceki dönemde yaygın olan Cahiliye Devri tarihçiliği ‘uhdûse/ustûre/kıssa üslûbu’ şeklinde iken, İslâmî dönemde siyer ve megâzî ilminin öncüleri aynı zamanda ilk muhaddisler olması sebebiyle “tahammülü’l-ilm” kuralları çerçevesinde öğrenilip nakledilen “isnâd/metin üsûlü” ortaya çıkmıştı. Aynı zamanda bir muhaddis olan Halîfe’nin kullanmış olduğu İsnad usûlü, erken devirde (özellikle Zührî’nin mesâisiyle) İslâmî rivâyetlerde yerleşmiş ve zaman ilerledikçe de isnadın önemi artarak kullanım alanı genişlemişti. Nihayet isnad, İslâm tarihçiliğinde haber ve rivâyetlerin incelenmesinde bir kaide haline geldi. Râvîlerin cerh ve ta’dili (haberi nakleden kişinin güvenilirliğinin tesbiti; yani kişi eleştirisi) gibi bir uygulama gelişerek; senet incelemesi ve olaylara tarih verilmesi, tarih tenkiti unsurunun en

önemli ilkelerinden biri haline gelmişti.¹ Halîfe, yazmış olduğu *Tarih* adlı eserinde bu usüle daha çok rastlanmaktadır.

Halîfe'nin biyografisinin ortaya çıkarılmasında 1. Dereceden kaynaklara yer verilmiştir. Bu kaynaklar başta;

1- Zehebî² (1274-1348), *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl, el-Müştebeh fî'r-Ricâl, Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl, Tezkiretü'l-Huffâz, el-İber fî Haberi men Ğabar, Târihu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîri ve'l-A'lam, Siyeru A'lami'n-Nubela, el-Kâşif fî Ma'rifetin men lehu Rivâyetun fî'l-Kutubi's-Sitte.*

2- İbn Hacer el-Askalânî³ (ö. 852/1449), *Tehzîbu't-Tehzîb, Takrîbü't- Tehzîb, Nüzhetü'l-Elbâb fî'l-Elkâb.*

3- İbn Nedîm⁴ el-*Fihrist.*

4- Sem'anî⁵ (1113-1167), *el-Ensâb*

5- İbnü'l-İmad⁶ (1623-1679) *Şezaratü'z-Zeheb fî Ahbari men Zeheb*

¹ Abdulazîz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslâm tarihi-Bir Önsöz-*, Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 34-35.

² Hadis, Tarih ve biyografi alanında kitaplar telif etmiş döneminin ünlü şahsiyetlerinden biridir. Birçok kitap telif etmiş olmasına karşın en önemli eseri *Tarihü'l-İslâm*'dir. Hicretin ilk yılından başlayıp yine hicretin 700. Yılına kadar olan tarihi periyodu kapsayan bu eser, biyografi ve tarihi olaylar bir arada verilmiştir. Eserin *Vefâyât el-Meşahir el-Âlâm, Siyer A'lem en-Nübela*, gibi uzantıları daha sonra müellif tarafından ayrı kitaplar şeklinde yayımlandığı ifade edilmektedir. (Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, 1. Bs. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 201-203; Tayyar Altıkulaç, "Zehebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 180-188.

³ İbn Hacer ünlü hadis âlimi ve hafızıdır. Ayrıca fıkıh ve usulü, tefsir, lugat, edebiyat ve tarihle meşgul oldu. Dimaşk'ta, Gazze, Nablus, Remle, Kudüs, el-Halil ve Sâlihiyye gibi ilim merkezlerinde muhtelif âlimlerden istifade etti ve onlardan çeşitli kitapların rivayet hakkını elde etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "İbni Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1999), 19: 514-531.

⁴ İbn Nedîm'in hayatı hakkında çok az bir bilgiye sahibiz. Ancak ardında bıraktığı *Fihrist* adlı eseri, kendi türünün yegâne eseri olarak bakılabilir. Üçüncü yüzyılda İslâmî Doğu'da ilimler ve bilgilerin yayılış derecesini takdir ve tahmin için değerli bir belge olan bu eser, daha sonra İslâm dünyasını karma karışık eden büyük felaketler arasında yanan ve yok olan birçok eserin adlarını, yazarlarını ve konularını bize tanıtmaya bakımından takdirin üstünde bir değere sahip olup (378/988) yılında yazılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 106.

⁵ Hadis, fıkıh ve biyografi alanlarında kendini yetiştirmiş döneminin ünlü âlimlerinden birisidir. *Kütübü'l-Ensâb*'ta, âlimlerin nispetlerine göre alfabetik tertiplenmiş bir biyografi ve coğrafya kitabıdır. Eser, alanının en iyi kaynaklarından kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998), 114.

⁶ Şam'da doğmuş Osmanlı dönemi ünlü âlimlerinden birisidir. *Şezarâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb.* Hicretin ilk yılından başlayarak 1000 (1592) yılına kadar meydana gelen olayları, özellikle de ulemâ ve devlet adamlarının biyografilerini içeren bir vefeyât kitabıdır. 19 Ramazan 1080'de (10 Şubat 1670) tamamlanan eser, her yılın olaylarını özetle anlattıktan sonra o yıl vefat eden

- 6- İsmâil Paşa el-Bağdadî⁷ (1839-1920), *Hediyyetü'l-Arifîn Fî Esmâi'l-Müellifîn ve Asâri'l-Müsannifîn*
- 7- Hatib el-Bağdadî⁸ (1002-1071), *el-İhâta fî Ahbâri Ğirnata*
- 8- Yakut el-Hamevî⁹ (1179-1229), *Mu'cemü'l-Büldân, Mu'cemü'l-Udebâ*
- 9- Kalkaşendi¹⁰ (1355-1418), *Nihâyetü'l-Erbi fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arabi*
- 10- İbnü'l-Esîr,¹¹ (ö. 630/1233), *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*
- 11- Mizzî¹² (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*

muhaddis, fakih, edip, âlim ve devlet adamlarının kısa hayat hikâyelerini verir; halife ve sultanlara ise daha geniş yer ayrılmıştır. Birçok yerde ilim tahsilinde bulundu. Yazmış olduğu Şezarat eseri, hicretten başlayıp kendi dönemine kadar yaşamış âlim, velî, devlet adamı ile meşhûr tüccârların biyografilerini, vefât târih sırasına göre anlatmıştır. Eserini oluştururken, faydalanmış olduğu kaynaklardan özetler vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Tomar, “İbnü'l-İmâd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul, TDV Yayınları, 1988), 21: 96.

⁷ Bibliyografya ve hal tercemesi âlimidir. Hediyyetü'l-arifîn, fî esmâü'l-müellifîn ve âsâri'l-müsannifîn. Büyük bir biyografî ve bibliyografya ansiklopedisidir. İki ciltlik eserde İslâm âleminde yetişmiş 9000 civarında müellifin (I. ciltte 5398) hal tercümesi ve bunların çeşitli ilim dallarına ait 50. 000 civarında kitabı (I. ciltte 25. 000 eser) söz konusu edilmektedir. Bazı müellifler hakkında çok kısa bilgi ile yetinilirken bazılarının hayatları ve eserleri hakkında ise oldukça geniş bilgi verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hulusi Kılıç, “Bağdatlı İsmâil Paşa” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul, TDV Yayınları, 1991), 4: 448.

⁸ Hadis ilminde hafız derecesine yükselmiş büyük bilginlerdendir. Hadis ve tarih sahasında 55'ten fazla eserinin olduğu söylenmektedir. Tarih Medinetü's-Selam 1. cildi Bağdatın fiziki yapısına ayırmış, diğer ciltlerde ise alfabetik sıraya göre Bağdat'ta yetişen ve Bağdat'ı ziyaret gelenlerin biyografileri anlatılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 90.

⁹ Tarih, coğrafya ve edebiyat alanında büyük şöhrete sahip ve bir grup savaş esiri ile birlikte Rumeli'den getirilerek Bağdat'ta satılan el-Hamevî, Moğol istilasını nedeniyle yerleşmiş olduğu Harzemşahlar ülkesinden önce Musul, ardından da Halep'e yerleşerek 1229 yılında hayatını burada noktaladı. Eseri olan Mu'cemü'l-Büldân, İslâm dünyasında en çok müracaat edilen kaynaklar arasında yer almaktadır. Eser, “yerleşim yerleri” sözlüğü mahiyetindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 135-136.

¹⁰ Fıkıh, edebiyat ve tarih alanında eserler vermiş döneminin önemli şahsiyetlerinden biridir. Niheyetü'l-Ereb adlı eseri mukaddime, maksat ve bir hatimeden ibaret olup özellikle mukaddime Arapların nesep ve kabilelerinden bahsetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 205-206.

¹¹ 555/1160 ta Cizre'de doğan İbn Esîr; tarihçi, edip ve muhaddistir. *El-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb* adlı eseri, Sem'ânî'nin nisbeleri esas alarak yazdığı Kitâbü'l-Ensâb'ın, büyük bir itina ile gözden geçirilip hataları düzeltilerek ve eksikleri tamamlanarak yapılmış bir ihtisardır. İbn Esîr'in senedleri kısaltmak ve tekrarları çıkarmak suretiyle daha kullanılır hale getirdiği üç cilt hacmindeki kitabın bir bölümü ilk defa Ferdinand Wüstenfeld (Specimen el-Lebabî sive geneologicarum arabum, Göttingen 1835), tamamı ise Hüsâmeddin el-Kudsî (Kahire 1356-1357) ve Mustafa Abdülvâhid (Kahire 1971) tarafından yayımlanmıştır. İbn Hallikân'ın, kendi zamanında çok yaygın olarak kullanıldığını belirttiği eser (Vefeyât, III, 349) İslâm toplumunun sosyal yapısı açısından zengin malzeme içerir. Süyûtî de kitabı *Lübbü'l-lübâb fî tahrîri'l-Ensâb* adıyla ihtisar etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulkerim Özaydın, “İbnü'l-Esîr, İzzeddin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 27.

¹² Hadis hafızı olan Mizzî, 654/1256 tarihinde Halep civarında doğdu. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* adlı eserini Cemmâilî'nin Kütüb-i Sitte râvileri hakkındaki *el-Kemâl*'ini tashih ve

- 12- İbn Hibbân¹³ (ö. 354/965), *es-Sikât*
- 13- İbn Beşkuvâl¹⁴ (ö. 578/1183), *Kitâbü's-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelüs*
- 14- Muhammed b. Halef b. Hayyân el-Veki¹⁵ (ö. 306/918), *Ehbârü'l-Kudât*
- 15- İbn Mende¹⁶ (ö. 395/1005), *Esâmî Meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî*
- 16- *Hatîb el-Bağdâdî*¹⁷ (ö. 463/1071), *Muveddih Evhâmü'l-Cem'i ve't-Tefrîk*

yeniden tertip etmek, ona Buhârî'nin es-Sahîh dışındaki beş, Ebû Dâvûd'un es-Sünen dışındaki yedi, Nesâî'nin es-Sünen dışındaki dört kitabında geçen 1700'den fazla râvînin biyografisini eklemek istemiş, sekiz yıl süren bir çalışma sonunda *el-Kemâl*'i üç misli genişleterek eserini tamamlamıştır. Mizzî'nin talebelerinden bazı muhaddisler kitabı ihtisar ve tehzip etmiş, bunlardan Zehebî eser üzerinde *Tezhîbü't-Tehzîb, el-Kâşif fî ma'rifeti men lehü rivâyete fî'l-Kütübi's-Sitte, el-Mücerred min Tehzîbi'l-Kemâl ve el-Muktedab min Tehzîbi'l-Kemâl* adlı dört çalışma yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "*Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul, TDV Yayınları, 2005), 30: 220-221.

¹³ Hadis ve fıkıh âlimi olan İbn Hibbân, Büst'te doğdu. Râvîleri tanıtan alfabetik bir eserdir. Giriş bölümünde Hz. Peygamber'in hayatı ve gazveleri kısaca anlatılmış, 335 (946-47) yılına kadar gelen halife ve meliklerin iktidar dönemlerinin özet halinde tarihçesi verilmiştir. Eser Muhammed Abdülmuîd Han'ın yönetiminde Muhammed Abdürreşîd tarafından yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ali Sönmez, "*İbn Hibbân*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul, TDV Yayınları, 1999), 20: 62.

¹⁴ Tarihçi, fakih ve muhaddis olan İbn Beşkuvâl, Kurtuba'da doğdu. Kitâbü's-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelüs adlı eseri müellifin en önemli çalışmasıdır. Endülüs tarihçilerinden İbn Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*'üne zeyil olarak kaleme alınan kitapta başta hadis ve fıkıh olmak üzere Endülüs'te çeşitli ilim dallarında tanınmış 1541 kişinin biyografisi yer almakta ve bu kişilerin hayatları anlatılırken sırasıyla isimleri, doğup büyüdüğü şehirler, lakapları, künyeleri, hocaları, öğrencileri, hadisçi iseler rivayette buldukları kişiler ve kendilerinden hadis rivayet edenler, gittikleri şehirler, doğum ve ölüm yerleriyle tarihleri verilmektedir. Alfabetik sıra esas alınarak yazılan eser Endülüs'ün siyasal, kültürel ve sosyal tarihi açısından başvurulması gereken bir kaynaktır; ayrıca Kurtuba'nın coğrafyası ve topografik yapısı açısından da önem taşır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, "*İbn Beşkuvâl*" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV, 1999), 19: 377.

¹⁵ Bağdat'ta doğduğu tahmin edilen Muhammed b. Halef; tarihçi, âlim ve kadı idi. Ahbârü'l-kudât, Hz. Peygamber döneminde kadılık yapan Ali b. Ebû Tâlib ve Muâz b. Cebel'den başlayarak tarih sırasına göre Medine, Mekke, Tâif, Basra, Kûfe, Şam, Bağdat, Musul gibi şehirlerle Mısır, Filistin, Afrika, Endülüs, Yemen gibi bölgelerde kadılık yapan kişileri konu alan bir eserdir. Kitapta söz konusu kadıların hayatı, ilmî şahsiyetleri, göreve tayin ve azilleri, ayrıca verdikleri hükümler ve ictihadları ele alınmakta ve tenkitçi bir gözle incelenmektedir. Kitabın giriş bölümünde kadılık müessesesi ve kadıda bulunması gereken vasıflar incelenmekte, daha sonra rüşvet kavramı üzerinde durulmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Atar, "*Ahbârü'l-Kudât*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 492; Şükrü Özen, "*Vekî*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 6.

¹⁶ Hadis hafızı olan İbn Mende, İsfahan'da doğdu. En meşhur eserlerinden biri olan *Esâmî Meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî Buhârî'nin el-Câmius-Sahîh*'teki 309 hocasının adını ihtiva eden eserin Dublin'de Chester Beatty Library'de bulunan tek nüshası (nr. 5165/1, vr. 1-11) Arthur John Arberry tarafından tanıtılmış (IQ, XI/1-2 [1967]) ve Nazar Muhammed el-Fâryâbî tarafından neşredilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "*İbn Mende, Ebû Abdullah*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 177-179.

¹⁷ Hadis hafızı ve tarihçi olan Hatîb el-Bağdâdî'nin Muveddih Evhâmü'l-Cem'i ve't-Tefrîk adlı kitabı, İsimleri baba ve dedelerinin isimleriyle aynı olan râvîlerin, ayrıca farklı adlarla anılan kişilerin, dolayısıyla sikalarla zayıf râvîlerin birbirine karıştırılmasını önlemek için yazılan

- 17- *Safedî*¹⁸ (ö. 764/1363), *El-Vâfi bi'l-Vefeyât*
- 18- Bekîr Ebû zeyd¹⁹ *Tabakâtü'n-Nessâbîn*
- 19- İbn Hallikân²⁰ (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*

Araştırmamız bir giriş, üç bölüm ve bir de sonuç yazısından oluşmaktadır. Birinci bölümde tarihi verilerin daha iyi analiz edebilmesi için yazarın doğduğu, yaşadığı ve öldüğü ortamın siyasi, sosyal, ilmi ve kültürel yönüortaya konmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Halife'nin hayatı, kişiliği, akidesi, sosyal konumu, ilmi birikimi ve eserleri en ince ayrıntısına kadar verilmesine özen gösterildi. Bunu yaparken, ulaşılabilecek bütün kaynaklara ulaşmaya geyret gösterilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Halife'nin *Târîh* adlı eserinde hangi râvînin en çok hangi tarihi olayda adının geçtiği bir bir tespit etmeye çalışıldı. Tarihi verilerimizi güçlendirmek için çalışmamızda geçen râvîlerin, varsa muhaddislerde adı geçenleri bulup kendilerinden kaç rivayette buldukları tespit etmeye çalışıldı. Halife'nin *Târîh* ve *Tabakât* adlı eserleri incelenerek burada geçen bilgileri rivayet eden râvîler

eserlerin en önemlilerinden biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "*Hatîb el-Bağdâdî*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 452.

¹⁸ Tarihçi, Arap dili ve edebiyatı âlimi, kâtip, edip ve şair olan Safedî, Filistin'de dünyaya geldi. Tarih ve biyografi kitabı olan *el-Vâfi bi'l-vefeyât*; Din, devlet, ilim ve sanat adamlarıyla tasavvuf erbabına dair 14. 000 biyografiyi kapsar. Safedî'nin temel kaynağı hocası Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'ı olmakla birlikte girişte (I, 47-55) birçoğundan faydalandığı 300 kaynaktan söz eder. Kitapta yer alan kişiler alfabetik sıraya göre dizilmiş olmakla birlikte "Muhammed" adını taşıyanlar öne alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "*Safedî*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 447-450.

¹⁹ Hz. Ebû Bekîr'den başlayarak ensâb konusunda geniş bilgi sahibi olanların ve kitap telif edenlerin sayısı, Bekîr Ebû Zeyd'in *Tabakâtü'n-Nessâbîn* (Riyad 1407/1987) adlı eserinde 623 olarak tesbit edilmiştir. Burada, eserin basıldığı tarihe kadar yazılmış olan kitaplar ve müellifleri her hicret asrı bir tabaka kabul edilerek sıralanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "*Ensâb*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 248.

²⁰ *Vefeyâtü'l-Ayân* adlı eseriyle tanınan tarihçi, fakih, edip ve şairdir. Eser, İslâm'ın başlangıcından itibaren kaleme alındığı döneme kadar yaşayan, herhangi bir alanda şöhrete kavuşmuş kadın ve erkek 800'den fazla kişinin biyografisini içerir. Sultanlar, emîrler, vezirler, eşraf, nahiv, lugat ve kıraat âlimleri, müfessirler, muhaddisler, kelâmcılar, çeşitli mezheplere mensup müctehidler, fakihler, kadılar, zâhidler, mutasavvıflar, mühendisler, filozoflar, astronomlar, astrologlar, tabipler, edip ve şairler, tarihçiler, coğrafyacılar, nesep âlimleri ve mûsikişinaslardan oluşan bu kişilerin hayat hikâyelerini eserleri, yaptıkları iyi işler ve ölüm tarihleriyle birlikte verir. Şahısların alfabetik sıraya göre ele alındığı esere birkaçı hariç ashop, tâbîîn ve halifeler dâhil edilmemiştir. Kitap İslâm tarihinde kendi alanındaki en eski örnek sayılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "*İbn Hallikân*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul, TDV Yayınları, 1999), 20: 17.

hakkında bilgiler verildi. Daha sonra bu eserlerin içeriği ile ilgili bilgilerin verilmesinin ardından, yazarın tarihçilik metodu üzerinde duruldu.

Çalışmamızda konunun içinde geçen bütün hicri tarihler, okuyucuya kolaylık sağlaması amacıyla miladi takvime çevrilerek verilmiştir. Hicri tarihleri miladi tarihlere çevirirken Faik Reşit Unat'ın hazırladığı ve Türk Tarih Kurumunun yayınladığı *Hicri Tarihleri Miladi Tarihlere Çevirme Kılavuzu*'ndan yararlanıldı.

Araştırma esnasında kullanılan kaynaklar, ilk geçtiği yerde tam künyesi ile sonraki atıflar kısa haliyle verilmiştir. Kullanılan tüm eserlere, kaynakça da yer verilmiştir. Ayrıca metin içerisinde ve dipnotlarda geçen arapça isimler harf-i tarifsiz yazılmıştır.

Halîfe'nin *Târîh* adlı kitabını, Süheyl Zekkâr,²¹ Ekrem Ziya el-Ömerî,²² ve Mustafa Necîb Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz²³; *Tabakât* adlı kitabını ise Süheyl Zekkâr²⁴ ve Ekrem Ziya el-Ömerî²⁵ tarafından tahkiki yapılmıştır. Biz de kitap üzerindeki çalışmamızı Ekrem Ziya el-Ömerî'nin tahkikini yaptığı kitapları esas aldık.

²¹ Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993; Dîmeşk, 1967-1968).

²² Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985; Bağdat: 1967; Necef: 1967; Beyrut: 1977; Medîne: 1983).

²³ Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, nşr. Mustafa Necîb Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995).

²⁴ Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993; Dîmeşk, 1966-1967 (2cilt.)).

²⁵ Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1967), (Riyad: 1982).

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİFE B. HAYYÂT'IN YETİŞTİĞİ ORTAM

1.1. SİYASÎ ORTAM

Asr-ı saadet dönemi bittikten sonra Emevî halifeleri, İslâm'ın eşit mesafede gördüğü Müslüman milletleri gözardı edip Arap asil sınıfını incelemesi ile etnik unsura dayalı bir yönetim biçimini getirmiş oldular. Bu yönetim, Arapları imtiyazlı bir sosyal sınıf durumuna getirerek onları arazi vergisinden muaf tuttu ve ordugâh şehirlerini meydana getirmek için sadece Arapları silâh altına aldı. Divana kaydedilen askerlerin büyük bir kısmı Araplardan meydana geliyor, her türlü tazminat ile fethedilen bölgelerden gelen ganimet ve para onlara veriliyordu. Ayrıca aylık ve yıllık ile ödüllendiriliyorlardı. Fethedilen yerlerde İslâmiyeti kabul eden Arap olmayan milletlere ise idarî, iktisadî ve sosyal bakımlardan ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılıyordu. Müslüman olmalarına rağmen, devletin gelirlerinin arttırılması maksadıyla kendilerinden her türlü vergi, hatta gayri müslimlerin ödedikleri bir vergi olan cizye bile alınıyordu. Arap olmayan Müslüman milletler, fetihlere piyade olarak katılıyor, buna karşılık onlara Arap süvarilerinden daha az aylık ve ganimetten daha az pay veriliyordu. Bu tutum iktidara karşı kuvvetli bir muhalefetin doğmasına zemin hazırlayarak²⁶ Emevî devletinin yıkılmasına ortam hazırlamıştır.

Emevî Halifeliğinin yıkılmasıyla birlikte Suriye'nin hâkimiyet devri son bulmuş ve Bağdat'ın yani Irak'ın hâkimiyet devri başlamıştır.²⁷ Emevîler'in yerine Abbâsîler'in yönetimi ele geçirmesiyle siyasî, idarî, askerî ve ilmî sahalarda çok büyük değişiklikler olmuştu. Abbasî hanedanının iktidarı ele alması, Emevî idaresinden memnun olmayan grupların ve halkların Emevî aleyhinde yoğun bir şekilde çalışması ile gerçekleşmişti. Bu, aynı zamanda Emevî halifeliğinin bir asır

²⁶ Dursun Hakkı Yıldız, “*Abbâsîler*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul, TDV Yayınları, 1998), 1: 31.

²⁷ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 5.

kadar devam eden idaresinde yapılan uygulamalarla ortaya çıkan, memnun olmayan kesimin çalışmalarıyla olmuştur.²⁸

Ayrıca hilâfet merkezinin değişmesinin de önemli sonuçları olmuştur. Bu değişiklikle idarenin ağırlık merkezi, bir Akdeniz ülkesi olan Suriye'den, sulanabilen, zengin bir vadi ve birçok ticaret yollarının kavşağı olan Irak'a geçmiş, böylece Bizans yerine İran'ın tesiri yoğunluk kazanmıştır. Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşması ile birlikte Araplar ve özellikle Suriyeliler için hâkimiyet devri sona ermiş de oluyordu. Böylece Arap ve mevâlî arasındaki fark ortadan kalkmış, hatta mevâlî, Araplar'a karşı üstünlük bile kazanmıştı. Bu arada ihtilâlin ağır yükünü omuzlarında taşıyan Horasanlılar, devletin yüksek makamlarını paylaşmış ve Hareketin lideri Ebû Müslim de büyük bir nüfuz ve iktidar sahibi olmuştur. Abbâsî halifesi âdeta onun gölgesinde yaşıyordu. Halîfe Mansûr, Ebû Müslim'in bu hâkimiyetine tahammül edemeyerek onu öldürttü.²⁹

Abbâsîler, hilâfeti ele geçirdiklerinde, genellikle Emevîler'in temsil ettiği "mülk-devlet" yerine, dine dayalı devlet şeklinde, gerçek halifelik fikir ve idealini temsil eden kimseler olarak karşılanmışlardı.³⁰

Arap olmayan ve Abbasi devleti kurulduğundan beri halifelere vezirlik yapan Bermekî vezir ailesi, Mansûr devrinden itibaren uzun bir müddet iktidarını devam ettirdi. Ancak Harun Reşîd bu durumdan rahatsızlık duyarak bir bahane ile Bermekî ailesini yönetimden uzaklaştırdı.³¹

Hârûnürreşîd'in ölümünden sonra, oğulları Emîn ve Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesi yıllarca sürdü. Halîfe Emîn'i Araplar, Me'mûn'u da İranlılar destekliyordu. Halîfe Emîn kendisine karşı gelen Me'mûn'un üzerine ordular göndermesine rağmen başarılı olamadı. Bu mücadeleden galip gelen Me'mûn, Araplar'ı devlet idaresinden tamamen uzaklaştırdı. Me'mûn, İran tesirinde olan Merv'den Bağdat'a gelerek idareyi bizzat yürütmeye başladı. Merv'de bulunduğu sırada cereyan eden hadiseler Arap ve İranlılar'a karşı güvenini sarsmıştı. Bu

²⁸ Yıldız, "Abbasîler", 31.

²⁹ Nahide Bozkurt, "Mansûr", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 6; Yıldız, "Abbasîler", 33.

³⁰ Yıldız, "Abbasîler", 34.

³¹ Yıldız, "Bermekîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 519.

durumda güvenebileceği bir kuvvete ve kadroya ihtiyacı vardı. Horasan'da bulunduğu sırada yakından tanıma fırsatını bulduğu Türkler, Abbâsî İmparatorluğu'nda Arap ve İranlılar'ın nüfuzuna karşı çıkabilecek yegâne kuvvetti; siyasî tecrübe ve askerî kabiliyet bakımından da imparatorluk içinde bir denge unsuru olabilirdi. Mutezile mezhebini devletin resmi mezhebi haline getiren Me'mûn'un, halifeliğinin son yıllarında Türkler'i askerî birlikleri arasına almaya başladığı ve bunu bir devlet politikası haline getirdiği görülmektedir.³²

Halife Me'mûn'un ölümünden sonra kardeşi Mu'tasım Türkler'in desteği sayesinde hilâfet makamına geçti. O da ağabeyi gibi çeşitli Türk ülkelerinden birlikler getirmeye devam ederek kısa zamanda ordunun büyük kısmını Türkler'den meydana getirdi. 836'da Sâmerâ şehri kurarak Türk birlikleriyle beraber hilâfet merkezini oraya nakletti.³³

Bu bilgilerden yola çıkarak Abbâsîler devrinde siyasî, iktisadî ve dinî sebeplere dayanan isyanlara sık sık rastlanmakta olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Abbasî devletinin Araplar, Farmlar ve Türkler arasında iktidar mücadelesine dönüştüğü görülmektedir.

Abbasî devlet örgütlenmesi, merkezde yüksek oranda ayrıntılandırılmış karmaşık bir bürokrasi olmasına karşın, imparatorluğun her tarafındaki eyalet ve yerel güçleriyle de irtibat halindeydi. Fakat merkezi hükümet ile eyalet ve yerel düzeyler arasındaki düzenlemeler basitçe hiyerarşik değildi. Her düzeyde, yönetim işi bağımsız insanlar tarafından yürütülüyordu. Bazı durumlarda bunlar bütün eyaletleri kontrol eden prensler veya bağımsız valiler iken, diğer bazı durumlarda bunlar onlarsız merkezi ve taşra yönetimlerinin çaresiz kaldıkları yerel köy reisleri ve toprak sahipleri olabiliyordu. Hükümet bağları katı bir biçimde hiyerarşik olmadığından, karmaşık bir sınırlamalar ve fırsatlar, yükümlülükler ve sadakatler sistemi merkezi, taşrayı ve yerel soyluları rejime bağlıyordu.³⁴

³² Nahide Bozkurt, "Me'mûn", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29:104.

³³ Casim Avcı, "Mu'tasım Billâh" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31:381; K. V. Zettersteen, "Abbasîler" İslam Ansiklopedisi, 5. Bs (İstanbul: MEB yayınları, 1978), 1:22.

³⁴ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, 3. Bs. çev: Yasin Aktay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 1: 127.

1.2. SOSYAL ORTAM

Abbâsîler'de İslâm toplumu genel olarak havas ve avam denilen iki tabakadan oluşmaktaydı. Halifenin yakınları, vezirler, emîrler, kadılar, âlim ve ediplerle kâtipler birinci tabakaya mensuptu. Esnaf ve sanatkârlar, çiftçiler, askerler, köleler ve diğer gruplar da ikinci sınıfa teşkil etmekteydi. Çok geniş bir alana yayılmış olan Abbâsî halifeliğinin sınırları içinde başta Araplar, İranlılar ve Türkler olmak üzere muhtelif kavimlere ve çeşitli mezheplere mensup insanlar yaşamaktaydı. Zaman zaman etnik unsurlar arasında çatışmalar çıktığı gibi mezhepler arasında da kavga ve mücadeleler eksik olmazdı. Bu olaylar sırasında pek çok kişi öldürülür, dükkânlar yağmalanır, evler yakılıp yıkılırdı. Toplumun önemli bir kesimini savaş esirleri oluştururdu. Refahın artmasına paralel olarak lüks ve konfor da artmış, muhteşem köşk ve saraylarda eğlence ve mûsiki meclisleri tertip edilmeye başlanmıştı. Sosyal sınıflardan biri de Yahudi ve Hristiyanlardan oluşan zimmîlerdi.³⁵

Abbasî devletinde farklı din, mezhep ve ırkın yaşamış olduğu anlaşılmakta ve bu zenginliğin sosyal ortamı sürekli canlı kalmasını sağladığı gibi her alanda gelişimin önünü de açtığı görülmektedir. Bu gelişimlerin önünü açan merkezlerden biri de, Abbâsî halifesi ve birçok bakımdan hânedanın gerçek kurucusu olan Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kurduğu, Dicle kıyısında, Sâsânî İmparatorluğu'nun eski başşehri Medâ'in harâbeleri yakınında bulunan ve Abbâsîler'in sürekli başşehri olan Basra ilidir.³⁶

Halife'nin yaşamış olduğu Basra şehri, Abbasî devletinin en gelişmiş şehirlerinden bir tanesi olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Turan Yüksel'in Pellat'tan naklettiğine göre, Şehir, H. II/VIII. yüzyılda ve H. III/IX. yüzyıl başlarında zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde şehir, tamamen gelişmiş ve nüfusu kayda değer bir şekilde artmıştır. Orta Çağda Basra, çok büyük bir şehir, bundan öte "tam bir metropolis"; aynı zamanda kervanlar için duraklama yeri olan "Mirbed" ile büyük tonajlı gemileri barındırabilen limanı "Kella" ile bir ticaret merkezi; barındırdığı Yahudi, Hristiyan ve Mevali orta sınıf insanlar ile bir mali merkez; bir endüstri merkezi ve hatta birçok

³⁵ Yıldız, "Abbasîler", 46.

³⁶ Bozkurt, "Mansûr", 6.

farklı türden hurmalarıyla, tarım merkezi, son olarak da yoğun bir dini ve kültürel faaliyetler merkeziydi."³⁷

1.3. İLMÎ VE KÜLTÜREL ORTAM

Mescid ve camilerin İslâm eğitim ve öğretim tarihinde önemli bir yeri vardır. Camiler hem ibadet mekânı, hem birer eğitim ve öğretim müessesesi olarak da kullanılmıştır. Zengin kitap koleksiyonlarına sahip olan camiler, bu önemli fonksiyonlarını Abbâsîler'in ilk devirlerinde de devam ettirmişlerdir. Camilerin dışında yükseköğretim alanında ilk meşhur müessese, Halîfe Me'mûn (813-833) tarafından Bağdat'ta kurulan ve daha sonra yine aynı halife tarafından bir büyük salon ile rasathane ilave edilen Beytü'l-Hikme'dir. Me'mûn bu müesseseye yeni bir şekil verirken mütercim, müstensih ve hizmetliler için yerler ayırmış ve bol gelirli vakıflar bağışlamıştır.³⁸ Cündişâpûr Akademisi örnek alınarak kurulan bu müessese, bir tercüme merkezi olarak faaliyette bulunmasının yanı sıra bir akademi ve halka açık kütüphane olarak da hizmet vermekteydi.³⁹ **Hizânetü'l-Hikme** ve **Hizânetü'l-Kütüb** denilen kütüphaneler de birer eğitim müessesesi olarak kabul edilebilir.⁴⁰

İslâm dünyasının önemli olan bu müessesesi, kütüphane, tercüme, rasathane, istinsah ve mücellîdhane bölümlerinden meydana geldiği, din ve milliyetine bakılmaksızın ilim adamlarının toplanarak akademik araştırmalar yaptığı bir yer olarak da bilinmektedir.⁴¹

Abbâsîler devrinin ilk zamanları, İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran çok önemli bir çağdır. İslâm dünyasında çeşitli müesseseler ve ilimler bu devirde şekillenmiştir. İslâm dünyasında filolojik, dinî, sosyal ve tabii ilimler sahasındaki ilk çalışmaların bir kısmı Emevîler devrinde başlamış olmakla birlikte,

³⁷ Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat* (İstanbul: Beyan yayınları, 1999), 124-125.

³⁸ Cahid Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. Bs (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2010), 122.

³⁹ Yıldız, "Abbâsîler", 46.

⁴⁰ Yıldız, "Abbâsîler", 40.

⁴¹ Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 122.

bu çalışmaların sistemli bir şekilde ele alınarak müstakil birer ilim dalı haline gelmesi Abbâsîler devrinde olmuştur.⁴²

İslâm tarihçiliği de bu dönemin bir ürünü olarak Abbâsîler'in ilk zamanlarında şekillenmişti. Önce Hz. Peygamber ve sahâbenin hayatlarını tesbit etmek maksadıyla başlayan İslâm tarihçiliği, eskiden beri Araplarda mevcut olan ensâb ilminin de yardımıyla toplumun bütün unsurlarını kapsadı ve aynı zamanda "ricâl ilmi" nin gelişmesine de yardım etti. İlk devir tarihçileri naklettikleri haberlerin başında genellikle onu nakleden kimselere ait rivayet senedini de verirlerdi. Böylece tarihî olaylara dair haberler, hadisler gibi, sened ve metin kısımları olmak üzere iki ana unsurdan meydana geliyordu. İslâm dünyasındaki ilk büyük tarihçilerden sadece Zührî, Abbâsîler devrinden öncedir. Süleyman b. Tahran, Mûsâ b. Ukbe, sîret ve tarih ilminin babası sayılan İbn İshak, *Kitâbü'l-Meğazî*'nin ve daha birçok eserin müellifi olan Vâkıdî gibi büyük tarihçilerin hepsi, Abbâsîlerin bahsedilen bu ilk döneminde yaşamışlardır. Bugünkü sîret ve megâzî bilgilerimizin temelini, İbn İshak ile Vâkıdî gibi Abbâsî halifelerinin himaye ettiği âlimlerin eserleri oluşturmaktadır. İbn İshak'ın eserini ele alarak yeniden düzenleyen İbn Hişâm ile Vâkıdî'nin kâtibi İbn Sa'd da bu devrin diğer önemli iki simasıdır. İslâm siyasî tarihinin ilk müellifleri, ilk kültür ve ilim tarihçilerinin hepsi Abbâsîler devrinde yaşamış ve İslâm tarihçiliğine yön vermişlerdir. Daha sonraki devirlerde yetişen tarihçiler İslâm'ın ilk üç asrı hakkında verdikleri bilgileri hep bu dönem kaynaklarına borçludurlar.⁴³ Şüphesiz bu kaynakların ortaya çıkmasında da yine Basra şehrinin çok önemli bir katkısı olmuştur.

Kaynaklarda, hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Halife, *Târîh* ve *Tabakât* adlı iki önemli eser bırakmasına rağmen pek tanınmamıştır. İbn Sa'd'ın da çağdaşı olan Halife, *Târîh* adlı kitabında kimsenin değinmediği tarihi bilgiler yer almaktadır. *Tabakât* adlı eseri de biyografi alanında önemli bir kaynaktır. Yapacağımız çalışmada bu iki önemli eser incelenip üzerinde çalışmalar yapılacaktır.

⁴² Yıldız, "Abbasiler", 40.

⁴³ Yıldız, "Abbasiler", 46.

İKİNCİ BÖLÜM

HALİFE B. HAYYÂT'IN HAYATI, KİŞİLİĞİ, ESERLERİ

2. 1. HAYATI

Doğumu ve Ailesi

Basra'da⁴⁴ doğmuş olan Halife'nin kesin doğum tarihi bilinmemekle birlikte sadece Zehebî'nin seksen yıl yaşayanlardan olduğu rivayeti⁴⁵ dikkate alınır (160/777) yılı civarında dünyaya geldiği kabul edilebilir. Babası da Basralı olup adı Hayyât b. Halife b. Hayyât'tır.⁴⁶ Halife, babasından rivayette bulunması dışında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.⁴⁷

Halife, Tabakât'ında dedesi hakkında şöyle der: O, (ö. 160/777) senesinde vefat etmiştir. Künyesi Ebû Hubeyre'dir. O, dedemdir ve Şu'be ile aynı ayda öldüler.⁴⁸

Künyesi ve Lâkabı

Asıl adının, Ebû Amr Halife b. Hayyât⁴⁹ b. Ebî Hübeyre Halife b. Hayyât el-Leysi⁵⁰ et-Temimî⁵¹ eş-Şeybânî⁵² el-Basrî⁵³ el-Uşfurî'dir.⁵⁴ “el-Uşfurî“, el-Uşfur

⁴⁴ Fuat Sezgin, *Târîhü't-Turâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicazi (Riyâd: İdâretü's-Sekâfeti ve'n-Neşri bi'l-Câmiati, 1991), 1: 209.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Beşşâr Evvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1402/1981), 11: 473.

⁴⁶ Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnavud-Turkî Mustafa, 1. Bs (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 13: 237.

⁴⁷ İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurraman b. Muhammed b. İdrîs b. El-Münzir et-Temimî el-Hanzalî er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1372/1952), 3: 405.

⁴⁸ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temimî es-Sem'anî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Barûdî, 1. Bs (Beyrut: Darü'l-Cinân, 1988), 4: 203; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 13:237.

⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cûfî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2005), 3: 191.

⁵⁰ Sem'anî, *el-Ensâb*, 4: 203; Şâkir Mustafâ, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Muerrihûn* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1983), 1: 234.

⁵¹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, nşr. İbrahim ez-Zeybek, Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1995), 1: 551; Sezgin, *Târîhü't-Turâsi'l-Arabî*, 1: 209; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1993), 1: 676. Benû Temîm: Adnânilerden Tâbiğe soyundandılar. Onlar Temîm b. Mur b. Ed b.

kelimesine nisbet edilir ki o da elbiseleri kırmızıya boyamak için kullanılan bir maddedir.⁵⁵ El-Ustur boyasının alım ve satımına bağlı olarak ona bu isim verilmiştir. Ayrıca bu kavram Araplarda bir kabilenin en küçük kollarından birine verilen isimdir.⁵⁶ Bu kabilenin aslı Beni Şeyban'a dayanır.⁵⁷ Halîfe, Ebû Amr⁵⁸ ve Ebû

Tâbiğ'e'nin çocuklarıdır. Ebi'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-Arebi fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arabi*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1980), 188.

⁵² Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe li Beyâni Küttübi's-Sünneti'l-Müşerrefe* (Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1967), 104; Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah b. el-Hasan Ebu'l-Kâsım b. Asâkir ed-Dimeşkî, *Târihu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbü'd-Dîn Ebî Saîd Ömer b. Ğerâme el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 1: 24. Benü Şeybân: Adnânilerden Bekir b. Vâil soyundandılar. Onlar Şeybân b. Zühal b. Sa'leb b. Ukâbe b. Sa'b b. Ali b. Bekir'in çocuklarıdır. el-Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-Arebi fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arabi*, 311.

⁵³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Osmân ez- Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *el-Kâşif fî Ma'rifetin men lehu Rivâyetün fî'l-Kütübi's-Sitte*, thk. Muhammed Avvame, (Cidde: Müessesetü Dâru'l-Kıbleti li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, t.y), 1: 375; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Osmân ez- Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Mizânü'l-İ'tidal fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavved, Adil Ahmed Abdulmevcud, Abdulfettah Ebû Sunne (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 2: 457; Hayreddîn ez- Ziriklî, *el-A'lam* (Beyrut: Darü'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 2: 312; İbn Esîr, Ebû'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, t. y), 2: 344; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Evvâd Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 8: 314; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd el-Mekkî el-Ukaylî, *ed-Du'afâ'*, thk. Hamdî bin Abdulmecid bin İsmail es-Selefî (Riyad: Darü's-Semî'î, 2000), 2: 370; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, 1. Bs (Haydarabât: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973), 8: 233; Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el- Cürcânî, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t. y), 3: 517; Mahmûd b. Ebû Bekir el-Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah el-Leysî (Beyrut, Darü'l-Marife, 1987), 1: 232; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 13: 238; Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1978), 288; İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî, *Esâmî Meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî*, thk. Nazar Muhammed Fariyabi (Riyâd: Mektebetü'l-Kevser 1991), 45; Muhammed b. Ahmed b. Abdü'l-Hadî ed-Dimeşkî es-Sâlihî, *Tabakâtü Ulemâü'l-Hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî, İbrahim ez-Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 2: 88; Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, 104; İsmâil Pâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn Fî Esmâi'l-Müellifîn ve Asâri'l-Müsannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1951), 1: 350; Şâkir Mustafâ, *et-Târihü'l-Arabî ve'l-Muerrihün*, 1: 234; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 1: 676.

⁵⁴ Ebû Dâvud Süleymân b. el-Aş'es b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr el-Ezdi es-Sicistânî, *Suâlâtü Ebî Ubeyde* el-Âcurrî, thk. Abdulâlîm Abdulazîm el-Bestevî (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1997), 2: 34; İbn Mende, *Esâmî Meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî*, 45; Sâlihî, *Tabakâtü Ulemâü'l-Hadis*, 2: 88; Zehebî, *el-Kâşif fî Ma'rifetin men lehu Rivâyetün fî'l-Kütübi's-Sitte*, c. I, s. 375; Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, 139; İsmâil Pâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 350; İbn Asâkir, c. III, s. 200; c. IV, s. 186; c. XII, s. 70; Sezgin, *Târihü't-Turâsi'l-Arabî*, 1: 209; Şâkir Mustafâ, *et-Târihü'l-Arabî ve'l-Muerrihün*, 1: 234; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 1: 676; Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Sâbit Hâtib el-Bağdâdî, *Muveddih Evhâmü'l-Cem'i ve't-Tefrik* (Haydarabât: Meclisu Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1960), 2: 86.

⁵⁵ İbn Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, 2: 344; Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, 104.

⁵⁶ Sem'anî, *el-Ensâb*, 4: 202.

⁵⁷ Ziriklî, *el-A'lam*, 2: 312; Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, 104.

⁵⁸ Sâlihî, *Tabakâtü Ulemâü'l-Hadis*, 2: 88; İbn Adî, *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, 3: 517; Sem'anî, *el-Ensâb*, 2: 426-427; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal fî Esmâi'r-Ricâl*, 8: 314; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11: 472; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Osmân ez- Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Tehzîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Ğuneym Abbâs Ğuneym-Mecdî Seyyid Emîn (y.y.: el-Faruku'l-Hadise, 2004, 3: 138; Ebû Abdillâh Şemsüddîn

Bekr⁵⁹ ile künyelenmiş olup “Şebab” lâkabıyla meşhur olmuştur.⁶⁰ Halife'nin *Târîh* adlı kitabını tahkik eden Ekrem Ziya el-Ömerî, Halife'ye “Şebâb” lâkabının niçin verildiğinin bilinmediğini söylemektedir.⁶¹ İbn Hallikân, kendisine “Şebâb” lakabının hangi sebepten verildiğinin ihtilafı olduğunu söylemekle birlikte kendisi de bir bilgi vermemektedir.⁶² İbnü'n-Nedîm ise ona “Şebîb” lakabını vermektedir.⁶³

Vefatı

Halife'nin ne zaman öldüğü konusunda farklı rivayetler vardır. Bu rivayetlerin bir kısmı, vefatının H. 240 olduğunu belirtir. (240/854)'te vefat etmiş diyen âlimler şunlardır: İbn Mutayyen⁶⁴, Muhammed b. Ubeydullah el-Hadremî⁶⁵,

Muhammed b. Ahmed Osmân ez- Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *el-İ'ber fî Haberi men Ğabar*, thk. Ebû Hâcer Muhammedi's-Said bin Besyûnî Zeğlûl, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 1: 339; Zehebî, *el-Kâşif fî Ma'rifetin men lehu Rivâyetün fî'l-Kütübî's-Sitte*, 1: 375; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 13: 238. Ziriklî, *el-A'lam* 2: 312; İbn Mende, *Esâmî Meşâyihî'l-İmâmî'l-Buhârî*, 45; Fuat Sezgin, *Târîhü't-Turâsî'l-Arabî*, 1: 209; Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, 104; İsmâil Pâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 350; İbn İmâd, Şihâbuddin Ebi'l-Fellâh Abdülhayy bin Ahmed Muhammed el-Akriyyi, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbar men Zeheb*, thk. Abdulkadir el-Arnâvut-Mahmut el-Arnâvut, 1. Bs (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1988), 3: 181; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 1: 676.

⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 3: 378.

⁶⁰ Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 232; Sem'anî, *el-Ensâb*, 2: 427; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Osmân ez- Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Tezkiretü'l-Huffâz* (Haydarabad: Meclisu Daireti'l-Maarifi'n-Nizamiyye, t. y), 2: 23; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidal fî Nakdi'r-Ricâl*, 2: 457; *el-Kâşif fî Ma'rifetin men lehu Rivâyetün fî'l-Kütübî's-Sitte*, 1: 375; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Osmân ez- Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *el-Müştebeh fî'r-Ricâl*: Esmâihim ve Ensâbihim, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (y. y. Dâru'l-İhyâü'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1962), 2: 387; İbn Mende, *Esâmî Meşâyihî'l-İmâmî'l-Buhârî*, 45; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 1: 24; 2: 180; 3: 200; 4: 186; 12: 70; İbn Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, 2: 344; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal fî Esmâi'r-Ricâl*, 8: 314; Sâlihî, *Tabakâtü Ulemâü'l-Hadis*, 2: 88; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 13: 238; Ebü'l-Fazl Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-Elbâb fî'l-Elkâb*, thk. Abdulaziz Muhammed b. Salih es-Sedîrî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 1: 393; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Hudayrî, es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî fî Şerhi Takribü'n-Nevâvî*, thk. Muhammed Tarik 'Udi'l-Lah (Riyâd: Dâru'l-Asime, 2003), 2: 363; İbn İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbar men Zeheb*, 3: 181; Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, 104; İsmâil Pâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 350; Ziriklî, *el-A'lam*, 2: 312; Hâtib el-Bağdâdî, *Muveddih Evhâmü'l-Cem'i ve't-Tefrik*, 2: 86; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 1: 178.

⁶¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 5 (nâşirin mukaddimesi).

⁶² Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekir b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 2: 244.

⁶³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 288.

⁶⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11: 473; *Tezkiretü'l-Huffâz*, 2: 23; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Osmân ez- Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lam*, thk. Ömer Abdusselam Temurî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1991), 17: 153; *Mizânü'l-İ'tidal fî Nakdi'r-Ricâl*, 2: 457; *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemal fî Esmâi'r-Ricâl*, 3: 139; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 13: 238.

⁶⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal fî Esmâi'r-Ricâl*, 8: 319.

İbn Kesir (ö. 774/1372)⁶⁶, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449),⁶⁷ İbn Ammâd⁶⁸, İbn Asâkir⁶⁹, Zehebî⁷⁰, es-Sâlihî⁷¹, Fuat Sezgin⁷² ve Halîfe'nin *Târîh* adlı kitabın muhakkiki Ekrem Ziya el-Ömerî'de bu tarihi esas kabul etmektedir. İbn Asakîr (ö. 571/ 1175), *Mu'cemü'l-Meşayihî'l-Eimmeti's-Sitte* adlı eserinde Halîfe'nin ölüm tarihini H. 240 yılı ve Ramazan ayı olarak verir.

Onun ölümüyle ilgili diğer rivayetler de şunlardır: İbn Hallikân (ö. 681/1282), onun H. 230 yılının Ramazan ayında öldüğünü belirtir.⁷³ İsmâil Pâşâ el-Bağdadî (ö. 1338/1920) onun ölüm tarihini H. 246 yılı verdikten sonra şöyle der: Bir rivayete göre o, 240 yılında ölmüştür.⁷⁴ el-Kettânî, onun 230 yılında öldüğünü söyledikten sonra, “râvilerin bir rivayetlerine göre de onun 240 veya 246 senesinde ölmüştür. ” der.⁷⁵ Hafız Zehebî (ö. 748/1348), Halîfe'nin 246/860 yılında öldüğünü ileri sürenlerin hatalı olduklarını ortaya koymuştur.⁷⁶ Ayrıca(230/845) veya (246/860) tarihlerinde öldüğü de ileri sürülmüştür.

Bu ihtilafli vefat tarihlerine Ekrem Ziya el-Ömerî *Târîh* adlı eserinde son noktayı koyarak şöyle der:

Böylece tarihçilerin görüşlerine göre onun ölümü hicretin, 230-240 veyahut 246 yılında gerçekleşmiştir. 230 yılında ölmesi mümkün değildir. Çünkü Halîfe, *Tabakât* adlı eserinde 236 yılına kadar vefat eden kişilerin isimlerini zikretmiştir. Bunun dışında *Târîh* adındaki diğer eserinde vermiş olduğu olayları H. 232 yılına kadar devam ettirmektedir. Bu sebepten dolayı ölümünün 230 yılında gerçekleşmiş olması mümkün görünmemektedir. . Geriye 240 ve 246 tarihleri kalmaktadır kibu iki tarihin arasındaki fark da büyük değildir. Fakat ben ölüm tarihini H. 240 olarak tercih etmekteyim. Zira bu görüş kendi zamanına yakın olan kişiler tarafından dile

⁶⁶ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureysî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şafiî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (y.y.: Dâru'l-Hicre, 1998), 14: 372.

⁶⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1: 551

⁶⁸ İbn İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbar men Zeheb*, 3: 181.

⁶⁹ İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 2: 244.

⁷⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11: 473; *el-Kâşif fî Ma'rifetin men lehu Rivâyetün fî'l-Kütübi's-Sitte*, 1: 375; *el-I'ber fî Haberi men Ğabar*, 1: 339.

⁷¹ Sâlihî, *Tabakâtü Ulemâü'l-Hadîs*, 2: 89.

⁷² Sezgin, *Târîhü't-Turâsi'l-Arabî*, 1: 210.

⁷³ İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 2: 244.

⁷⁴ İsmâil Pâşâ el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1: 350.

⁷⁵ Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, 104.

⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11: 473.

getirilmektedir. Bu bilgiyi İbn Asakîr ve Zehebî'den öğrenmekteyiz. Onun vefat tarihini 246 yılını gösteren görüşe gelince, bunu en erken zikreden kişi İbn Zeber'dir. Sonra bunu doğru olup olmadığını tespit etmeden İbn Hallikân takip etmiştir. Daha sonra da Muahhar bir müellif olan İsmail Pâşâ el-Bağdadî tekrar bu tarihi kullanmıştır.⁷⁷

2. 2. KİŞİLİĞİ, AKİDESİ VE SOSYAL KONUMU

Halîfe b. Hayyât, Mu'tezile hareketinin yaygınlaştığı Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde yaşadı. Onun bu dönemde ne kadar sıkıntı çektiğini anlamak için İhsan Süreyya Sırma *Abbasiler Dönemi* adlı eserinde Halîfe Me'mûn'un Şîî bir siyaset izlediğini şöyle ifade etmektedir:

Me'mûn'un en büyük özelliklerinden birisi de onun Şia'ya yaklaşmış olması, Şia'ya sempati duymasıdır. Nitekim o, bu sempatiyle kalmamış, hicri 201 senesinde kardeşi el-Mu'temin'i veliahdlıktan azlederek, onun yerine Şii imamlarından olan meşhur Ca'fer Sadık'ın torunu Ali Rıza b. Musa Kazım'ı tayin etmiştir. Hatta Me'mûn, Şiiliğinde o kadar ileri gitti ki, onun kendisini bile azlederek Hilafet'e Ali Rıza'yı getireceği rivayeti yayıldı. Nitekim esas adı Ali b. Musa olan bu zata Rıza lakabını veren de Me'mûn'dur. Me'mûn, bununla da yetinmeyerek, Abbasî paralarını kendi adına değil, Ali Rıza adına bastırды ve kızını da onunla evlendirdi. ! Şiiler daha ziyade yeşil giyindiklerinden, Me'mûn bir genelge yayınlayarak siyah giyinmeye son verip, bundan böyle yeşil giyinmeyi de reayaya emretti. ⁷⁸ Halîfe Mu'tasım ise tıpkı ağabeyi Me'mûn gibi, Mu'tezile mezhebine sarıldı ve onu devletin resmi mezhebi yaparak, okullarda zoraki olarak bu mezhebin öğretilmesini emretti. Cahil olduğu için, başka mezheplerde bulunanlara tahammül etmek şöyle dursun, onlara işkence yapmaya başladı.⁷⁹

Halîfe b. Hayyât'ın ise bu harekete karşı olduğu Veki'in naklinden açık bir şekilde anlamak mümkündür. Mu'tezile'den bazı kişiler Basra'da, H. 223 yılında kâdı tayin edilen Ahmed b. Riyâh nezdinde bir dava açmaları üzerine kâdı,

⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 14 (nâşirin mukaddimesi).

⁷⁸ İhsan Süreyya Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 9. Bs (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008), 63-64.

⁷⁹ Sırma, *Abbasiler Dönemi*, 70.

incelemede bulunmak maksadıyla olay mahalline gitme emrini verir. Basra'nın ileri gelenlerinden Ebû Rabi' ez-Zehrânî, Hüseyin b. Muhammed ez-Zira', Halîfe b. Hayyât ve başkaları onunla giderler.⁸⁰

Böylece Halîfe, Basra'da hasımları Mu'tezile mensuplarından korkmadan kadının yanında yer aldığı görülmüştür. Hatta bu hususta açık bir şekilde Mu'tezilenin görüşlerini benimseyen ve onları desteklemeye çalışan Mu'tasım'dan bile korkmadığı anlaşılmaktadır.⁸¹ Bu tutum, Halîfe'nin bazı kişisel özelliklerini ortaya çıkarmakla birlikte inancının da ne derece sağlam olduğunu göstermektedir. Ayrıca onun Basra'daki sosyal yerini ve itibarını da gözler önüne sermektedir. Vekî'in sözlerinden, Halîfe'nin şehrin ileri gelenlerinden olup burada meydana gelen bazı olaylara fiilen katıldığı anlaşılmaktadır. Halîfe'nin etrafındaki hocalar ve öğrencilerle birlikte ilmi çalışmalarda bulunması onun sosyal biri olduğunu gösterir. Sâlih Cezre, Halîfe'nin muhaddisler arasında Halîfe b. Hayyât ve Ebû Hafs el-Fellâs'tan daha akıllı ve sivri zekâlısını görmediğini belirtir.⁸²

Mutezile düşüncesinin yaygın olduğu ve benimsendiği bir ortamda Halîfe, kararlılıkla kendi görüşünü savunduğu için çeşitli sıkıntılara maruz kaldığı görülmektedir. Bu konuda Şâkir Mustafâ'nın önemli tespitleri şunlardır: "Halîfe, Mutezile'ye karşı oluşundan dolayı Me'mûn döneminde çok eziyet görmüştür. Ayrıca güvenilir olması ve ilminin genişliği de başkalarının ona hased etmesine neden olduğundan çok sıkıntı çekmiştir."⁸³

2. 3. İLMÎ BİRİKİMİ

İbn Hayyat, Muasırları arasında bilgi birikimi çok olan ve hadis alanında da yüz bine yakın hadis ezberlediği söylenen biriydi. Bu özelliğinden dolayı hâfız⁸⁴

⁸⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân el-Vekî' ed-Dabbî, *Ahbâru'l-Kudât* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t. y), 347.

⁸¹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 7 (nâşirin mukaddimesi).

⁸² Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 8 (nâşirin mukaddimesi).

⁸³ Şâkir Mustafâ, *et-Târihü'l-Arabî ve'l-Muerrihûn*, 1: 234.

⁸⁴ Bazı muhaddislere göre hafız, yüz bin hadisi senedleriyle birlikte hıfzeden, senedleri teşkil eden râvîlerin hayat hikâyelerini, hallerini cerh ve ta'dil açısından herbiri hakkında verilmiş hükümleri bilen hadisçidir. Bkz. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 1. Bs (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 117.

lakabı ile de anılan Hayyât, fazla seyahat etmediği de anlaşılmakta ve daha çok doğduğu şehir olan Basra'da kalıp, buradaki âlimler aracılığıyla bilgi birikimini arttırdığı söylenebilmektedir.

İbn Hallikân,⁸⁵ Safedî,⁸⁶ İbn Kesîr,⁸⁷ İbn Esîr,⁸⁸ İbn Hibbân,⁸⁹ Bekir Ebû Zeyd⁹⁰ İbn Hacer el-Askalânî⁹¹, Halîfe b. Hayyât'ın vasıflarını anlatırken onun hâfız, tarihleri, siyeri ve insanların günlerini iyi bilen ve faziletli bir insan olduğundan bahsederler.

Ayrıca Zehebî, eserlerinin değişik yerlerinde ondan bahseder. Mesela, *Tezkîretü'l-Huffâz*,⁹² *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*,⁹³ *Tezhîb*⁹⁴ *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*,⁹⁵ adlı eserlerinde onun hadisçi, İnsanların günlerini ve siretlerini, nesepleri ve tarihleri iyi bilen, dürüst ve güvenilir büyük bir âlim olduğunu söyler.

2. 3. 1. Hadisçiliği

Halîfe b. Hayyât'ın babası ve dedesi hadis rivayetiyle meşgul olduklarından hadis ilmine aşinalığı onun hadisçi olmasına zemin hazırlamıştır. Halîfe babasından rivayette bulunmuş⁹⁶ ancak, dedesi Ebû Hubeyre Halîfe b. Hayyât'tan rivayet nakledememiştir.⁹⁷ İbn Hibbân, Ebû Hubeyre'nin oğlu Hayyât b. Halîfe'nin de güvenilir bir hadisçi olduğunu söyler.⁹⁸ Dedesi Ebû Hubeyre de güvenilir hadis âlimlerindendi. Yahya b. Mu'în, Halîfe b. Hayyât'ın güvenilir olduğunu belirtir.⁹⁹ Halîfe; Ebû Hubeyre (ö. 160/777), Amr b. Şuayb (ö. 118/736) ve Humejd b. Ebî

⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 2: 243.

⁸⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 13: 238.

⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 14: 372.

⁸⁸ İbn Esîr, *el-Lübâb fî Tezhîbi'l-Ensâb*, 2: 344.

⁸⁹ Mizzî, *Tezhîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 8: 318; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8: 233.

⁹⁰ Bekir Ebû Zeyd, *Tabakâtü'n-Nessabîn*, 1. Bs (Riyad: Dâru'r-Rüşd, 1987), 60.

⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1: 551

⁹² Zehebî, *Tezkîretü'l-Huffâz*, 2: 23.

⁹³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11: 473.

⁹⁴ Zehebî, *Tezhîbu Tezhîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 3: 138.

⁹⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, 17: 152.

⁹⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8: 231.

⁹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 11: 473.

⁹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8: 231.

⁹⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 13: 237; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 3: 378.

Humeyd'den hadis rivayetinde bulunmuş olup¹⁰⁰ Veki' b. el-Cerrâh¹⁰¹ (ö. 197/812), Ebu'l-Velîd et-Tayâlisî¹⁰² (ö. 227/965), Amr b. Mansûr¹⁰³ gibi ünlü âlimlere de hadis nakletmiştir.¹⁰⁴

Halîfe'nin hadisçi olmasında ders aldığı hocalarının etkisi büyüktür. O hocalarından bazıları şunlardır: Muhammed b. İshak (ö. 151/768), Muhammed b. Ca'fer Ğunder (ö. 193/809), Veki' b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Yahyâ b. Saîd el-Kettân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), Süfyân b. Üveyne (ö. 198/814), Ebû Dâvûd et-Teyâlisî (ö. 204/819), Vehb b. Cerîr b. Hâzım (ö. 206/821), Kesîr b. Hişâm (ö. 207/822), Muhammed b. Ömer el-Vakîdî (ö. 207/823), Abdullah b. Mesleme (ö. 221/836), Ebû Ma'şer es-Sindî (ö. 170/786), Süleyman b. Harb (ö. 224/839), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) vs.¹⁰⁵

Halîfe'den hadis nakleden talebeleri arasında ünlü hadis alimleri bulunmaktadır. İmam Buhârî (ö. 256/870), Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî (ö. 255/869), Ebû Zur'a Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 264/ 889), Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 277/890), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903), Ebû Ya'la Ahmed b. Ali b. el-Mevsilî (ö. 307/919), kendisinden *Târîh* ve *Tabakât* adlı eserleri rivayet eden Bakî b. Mahled (ö. 276/ 889), *Tabakât* adlı eserinin râvîlerinden biri olan Mûsâ b. Zekeriyâ et-Tüsterî (ö. 300/912)¹⁰⁶ bunlardan bazılarıdır.

Ayrıca Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *es-Sahîh* ve *et-Târîh'ul-Kebîr* adlı eserlerinde ondan yirmi üç tane rivayet nakletmiştir.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Sem'anî, *el-Ensâb*, 4: 203.

¹⁰¹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 1. Baskı, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Bağdat: Matbaatü'l-Anî, 1967), 222.

¹⁰² Sem'anî, *el-Ensâb*, 4: 203; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1: 551.

¹⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 3: 378.

¹⁰⁴ *Nagihan Yanar*, "Halîfe b. Hayyât ve Hadis İlmindeki Yeri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1 (Ocak-Haziran 2014): 239-258.

¹⁰⁵ Halîfe'nin diğer hocalarının isimleri için bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal fi Esmâ'r-Ricâl*, 8: 314-315.

¹⁰⁶ Halîfe'nin diğer talebelerinin isimleri için bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal fi Esmâ'r-Ricâl*, 8: 316-317.

¹⁰⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Cûfi el-Buhârî, *el-Câmîü'l-Müsnedü's-Sahîh'il-Muhtasar Min Umûri Resûli'l-Lâh Salla'l-Lâhu Aleyhi ve Sellem ve Sunenihi ve Eyyâmihî*, thk. Muhammed b. Zuhayr b. Nâsır en-Nâsır, 1. Bs (y.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), h. No: 1338, 1651, 3207, 3239, 3637, 3686, 3813, 3996, 4068, 4090, 4120, 4476, 5068, 5592, 6093, 6305, 6807, 7014, 7089, 7384, 7508, 7553, 7539.

Hadis talebeleri arasında Ahmed b. Hanbel de vardır. Başta Taberî olmak üzere sonraki büyük tarihçiler ondan faydalanmışlardır.¹⁰⁸ Yukarıda sözkonusu adı geçen meşhur alimlerden ya ders almış ya da onlara hadis rivayetinde bulunmuştur. Bu durum hadis konusunda da yetkin olduğunu göstermektedir. Ancak Halîfe'in hadis alanında zayıflığına delalet eden rivayet de bulunmaktadır.

Bir rivayette Ebû Hâtim er-Râzî'ye Şebâb hakkında soru sorulur o da şöyle der: Ondan hadis nakletmem. Çünkü o, bu alanda güçlü değildir. Râzî, Onun müsnedinden Ebu'l-Velîd'ten gelen üç hadis yazdığını sonra, Ebu'l-Velîd'e gidip o hadislerle ilgili ona soru sorduğunu söyler. Fakat Ebu'l-Velîd'in bu hadisleri reddedip kendi hadislerinden olmadığını ifade eder. Bunun üzerine er-Râzî, bunları Şebâb el-'Usfurî'nin kitabından yazdığını söyleyince Ebu'l-Velîd'in Onu tanıdığını ve kızgınlığının geçtiğini ifade eder.¹⁰⁹ Ancak, rivayetin tetkiki yapıldıktan sonra güvenilirliğine zarar verecek bir durumun olmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Hâtim er-Râzî şöyle dedi: Ebû Zur'a er-Râzî, Fevâid'inde Şebâb el-'Usfurî'den bazı hadisler hazırladı ve o hadisleri bize okumadı. Bundan dolayı onu kınadık ve o da hadisleri nakletmeyi bıraktı.¹¹⁰

Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimî el-Yemânî, İbn Ebî Hâtim'in Şebâb'ı cerh etmek için söylediği meseleye bir yorum getirerek şöyle diyor:

Ebu'l-Velîd'in kızgınlığının geçmesi, onun, Halîfe'yi yalanlamadığı hissini doğuruyor. İhtimal var ki, Şebâb, Ebu'l-Velîd'in metodunu uygulayarak onun hadislerinden fazlaca nakletme yoluna gitmiştir. Onun naklettiği üç hadis de Ebu'l-Velîd'in ezberlemediklerindendi. Böylece onları reddetti. Fakat daha sonra, onları Şebâb'ın kendisinden naklederek rivayet ettiğini öğrenince, bu hadislerin kitabında yer aldığını, fakat onları ezberlemediğini ifade etti. Abdurrahman b. Yahyâ, bu

¹⁰⁸ Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 44.

¹⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 3: 378; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 8: 317-318; Sem'anî, *el-Ensâb*, 4: 203; Zehebî, *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 3: 138; *Mîzânu'l-İ'tidal fî Nakdi'r-Ricâl*, 1: 665; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 10.

¹¹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 3: 378-379; Sem'anî, *el-Ensâb*, 4: 203; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidal fî Nakdi'r-Ricâl*, 2: 457; *Tezhîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 3: 138; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 8: 317.

ihtimali ileri sürerek sanki Ebû Hatim'in "güçlü değildir" sözünün yetersiz olduğunu ifade etmektedir.¹¹¹

2. 4. ESERLERİ

Kaynaklarda Halîfe b. Hayyât'a ait zikredilen eserler altı tanedir. Bunlardan beş tanesi İbn'ün-Nedîm¹¹² *el-Fihrist* adlı eserinde zikreder. Bunlar:

1-*Kitâbü't-Tabakât*

2-*et-Târîh*

3- *Eczâü'l-Kur'ân ve A'sârîhi ve Esbâ'ihî ve Âyâtihî*: Herhangi bir kaynakta bu esere ait bilgilere rastlanmamıştır. Eserin isminden hareketle Kur'ân ilimlerine ait bir kitap olduğu söylenebilir.

4-*Târîhu'z-Zemnâ ve'l-'Urcân ve'l-Merdâ ve'l-'Umyân*

Herhangi bir kaynakta bu esere ait bilgilere rastlanmamıştır. Eserin isminden hareketle kitabın, müzmin hasta, topal ve kör olan kişilerin tarihiyle ilgili olduğu söylenebilir.

5- *Tabakâtu'l-Kurrâ'*: Halîfe, tarih, hadis ve ensab ilminde kendini geliştirdiği gibi Kur'an ilimlerinde de uzman olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî, Saîd b. Ebi'l-Hasan'ın hal tercümesini verirken Halîfe'ı, Basra ehlinden ikinci tabakadan Kurrâ arasında zikretmektedir.¹¹³ Ekrem Ziya el-Ömerî'nin tespit ettiği bilgiye göre Ebu'l-Hayr ibnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), Halîfe'ı kurrâ arasında zikrettiğini, onun Varaka b. Amr ve Ebû Amr b. el-Alâ'dan kıraat ilmine dair nakilde bulunduğunu, kendisinden de Ahmed b. İbrâhîm ile Muğîre b. Sadaka'nın rivayeti olduğunu söyler. Ayrıca el-Ömerî, onun kıraat ilmine gösterdiği ilgi, kurrâ ile ilgilenmesine ve onların tabakâtına dair bir kitap yazmasına sebep olduğunu belirtir.¹¹⁴ İbn Nedîm'in, *el-Fihrist*'inde Halîfe'in *Kitâbü Tabakâtül-Kurrâ*'sından söz etmesine rağmen, *Tabakât* adlı eserin naşirlerinden Süheyl Zekkâr, kitabın

¹¹¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 3: 378.

¹¹² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 288.

¹¹³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2: 12.

¹¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 11-12.

mukaddimesinde İbn Nedîm'in yanıldığı, *Kitâbü Tabakâtü'l-Kurrâ* ile *Kitâbü't-Tabakât*'in aynı olduğunu söyler.¹¹⁵

6- ***El-Müsnedü fi'l-Hadîs***: İbn Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'inde Halîfe'nin kitapları arasında zikretmediği bu eseri Ebû Hâtim er-Râzî ile Bağdatlı İsmâil Paşa *el-Müsnedü fi'l-Hadîs* adıyla kaydederler.¹¹⁶ Nitekim Ebû Hâtim'in, Halîfe'nin *Müsned*'inden Ebû Vâil Şakîk b. Seleme'den (ö. 82/701) rivayet ettiği üç hadis yazdığını ve Halîfe'nin kontrol amaçlı bu hadisleri Ebû Vâil'e götürdüğü ile ilgili nakilden¹¹⁷ hareketle, Halîfe'nin *Müsned*'i olduğuna dair bir çıkarım yapmak mümkündür.¹¹⁸ Fuat Sezgin'in "*Buhârî'nin Kaynakları*" adlı kitabında Halîfe b. Hayyât'ın *müsnedinin* olduğunu belirtir.¹¹⁹ Ekrem Ziya el-Ömeri, başta Buhari'nin iki eseri olmak üzere diğer hadis kitaplarında yer alan Halîfe b. Hayyât'ın rivayet ettiği 101 hadisi ilk râvîlerini esas alarak alfabetik sıraya göre yayımlamıştır.¹²⁰

Sehâvî¹²¹, İbn Hallikân¹²², Sem'ani¹²³, İbnu'l-İmad¹²⁴ ve Kettânî de¹²⁵ *Tabakât* ve *Târîh* kitaplarının isimlerini vermektedir.

Onun bu *Müsned*'ine daha önce Ebû Hâtim de şu sözü ile değinmişti: Onun *Müsned*'inden Ebu'l-Velîd'ten gelen üç hadis yazdım.¹²⁶

Hâcî Halîfe ise onun sadece *Târîh*¹²⁷ ve *Tabakâtü'r-Ruvât*¹²⁸ adlı kitaplarının ismini vermektedir.

Süyûtî de Halîfe'den şöyle bahseder: O, Şebâb lâkaplı *Târîh* kitabının sahibidir.¹²⁹

¹¹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1993), 8.

¹¹⁶ İsmâil Pâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1: 350.

¹¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 3: 378.

¹¹⁸ Yanar, "Halîfe b. Hayyât ve Hadis İlmindeki Yeri", 239-258.

¹¹⁹ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, (Ankara: Kitâbiyat, 2000), 130.

¹²⁰ Mustafa Fayda, "*Halîfe b. Hayyât*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 302.

¹²¹ Ebû'l Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-I'lan bi't-Tevbih lîmen Zemme Ehli't-Târîh*, thk. Sâlih Ahmed el-İ'la (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İ'lmiyye, t. y), 155.

¹²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 2: 243.

¹²³ Sem'anî, *el-Ensâb* 2: 427.

¹²⁴ İbn İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbar men Zeheb*, 3: 181.

¹²⁵ Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, 104.

¹²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 3: 378; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal fi Esmâi'r-Ricâl*, 8: 317-318.

¹²⁷ Hâcî Halîfe, *Keşfü'z-Zünun 'en Esâmi'l-Kütübi'l-Fünun* (Beyrut: Dâru İhyâü't-Turâsi'l-Arabî, t.y), 1: 293.

¹²⁸ Hâcî Halîfe, *Keşfü'z-Zünun 'en Esâmi'l-Kütübi'l-Fünun*, 2: 1099.

¹²⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbü'n-Nevâvî*, 2: 363.

Şakir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Muerrihûn* adlı kitabında Halîfe b. Hayyât'ın eserlerini sayarken *el-Müsned fi'l-Hadîs* ve *Eczâu'l-Kur'an ve A'sâruhu ve Esbâ'uhu ve Âyâtuhu* adlı bu iki eserini zikretmemiştir. Halîfe b. Hayyât, tarihi kitaplarda sayılan bu altı eserine rağmen o, sadece *Târîh* ve *Tabakât* adlı iki eseriyle meşhur olmuştur.¹³⁰

Zehebî onunla ilgili olarak şöyle der: O, *Târîh*, *Tabakât* ve başka kitaplar yazdı.¹³¹

İbn Adî bu konuda şöyle der: Onun birçok hadisi, iyi bir tarih kitabı ve meşhur kişilerle ilgili bir tabakât kitabı vardır.¹³²

Ekrem Ziya el-Ömerî, Halîfe b. Hayyât'ın eserleriyle ilgili son olarak şu bilgiyi verir:

Daha önce de değindiğim gibi Sahâvî, *Târîh* ve *Tabakât* adındaki eserleri dışında başka eserlerini zikretmemiştir. Yine el-Buharî'nin, *Sahih*'inde zikrettiği bazı hadisler ve el-Askalânî'nin, Saîd b. Ebi'l-Hasen el-Basrî'nin hayatı konusunda kurra sınıfına atfen vermiş olduğu “Halîfe b. Hayyât, onu Basralı kurraların ikinci gurubunda zikretmiştir” şeklindeki bir rivayet dışında, kendisinden sonra kaleme alınan eserlerde, onun diğer eserlerinden alıntılara rastlamamaktayız.¹³³

¹³⁰ Şâkir Mustâfâ, *et-Târîhü'l-Arabî ve'l-Muerrihûn*, 1: 234.

¹³¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîri ve'l-A'lam*, 17: 152; *el-İ'ber fi Haberi men Ğabar*, 1: 340.

¹³² İbn Adî, *el-Kâmil fi Du'afâi'r-Ricâl*, 3: 517.

¹³³ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 13.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİFE B. HAYYÂT'IN TARİHÇİLİĞİ

3. 1. “TÂRÎH” ADLI ESERİ

Halife b. Hayyât'ın *Târîh*'i, iki râvîden nakledilmiştir. Bunlar: Bakî b. Mahled ve Mûsâ b. Zekerıyyâ et-Tüsterî'dir. Ancak günümüze kadar gelen ve elimize ulaşan Bakî b. Mahled yoluyla rivayet edilendir. Bu kitap, İslâm dünyasında yıllık kronolojik esasa göre yazılmış tarih kitaplarından günümüze intikal eden ilk örnektir. H. 1. yıldan başlayıp, (232/846-847) senesine kadar cereyan eden olayları ele almakta, Muhammed b. Dâvud'un hac emîrliği görevini icra ettiğine dair rivayetiyle sonlandırmaktadır. Eser, tarihlendirmenin önemine ait bazı âyet ve hadislerle başlamasının ardından Hz. Âdem'in cennetten çıkarılması, Hz. Nûh'un kavmine duası, büyük tufan, Hz. İbrâhim'in ateşe atılması ve oğlu İsmâil ile birlikte Kâbe'yi inşa etmesi gibi geçmiş peygamberlerle ilgili bazı olaylara kısaca değinmektedir. Daha sonra insanların kullandıkları takvimler ve Hz. Ömer zamanında tarihin başlangıcına dair öne sürülen farklı fikirler ile tarihin başlangıcı olarak hicretin esas alınmasına ilişkin rivayetler nakledilmektedir. Ardından Hz. Peygamber'in doğum tarihi ile ilgili farklı rivayetler, vahyin Mekke ve Medîne'de kaçar yıl sürdüğüne dair çeşitli bilgiler, senedleriyle birlikte verilmektedir.¹³⁴

Daha sonra kronolojik olarak vereceği olayları Hicret'in 1. yılından itibaren vermeye başlar.¹³⁵ Ondandır Hz. Peygamber döneminde (s. a. v.), amillerinin, elçilerinin, zekât toplamakla görevli olanların, kâtiplik yapanların isimlerini verir. Ayrıca Resulullah'ın (s. a. v.) hacibî, gider sorumlusu, mal memuru, hizmetçisi, iki müezzini ve koruma görevlisinin isimlerini verir.¹³⁶ Sonra Halife b. Hayyât, Hz Ebû Bekir'in (r. a.) valilerinin isimlerini;¹³⁷ Hz Ömer'in (r. a.) valilerinin, kâdılarının, kâtiplerinin, hâcibinin, hazine görevlisinin ve beytü'l-malına bakan memurlarının isimlerini;¹³⁸ Hz Osman'ın (r. a.) Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Mısır, Şam,

¹³⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 49-54.

¹³⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 54-56.

¹³⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 96-99.

¹³⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 122-123.

¹³⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 153-156.

valilerinin; polis teşkilatı başkanının, hâcibinin, beytü'l-mal sorumlusunun ve kâtibinin; Basra, Kûfe, Yemen, Horasân, Sicistân, Sind, Bahreyn ve yaz savaşlarında görev alan komutanların isimlerini;¹³⁹ Hz. Ali'nin (r. a.) Horasân, Sicistân, Sind, Bahreyn, Yemen ve el-Cezîre'nin¹⁴⁰ valilerinin, Basra ve Kûfe kâdılarının, polis teşkilatı başkanlarının, kâtiplerinin ve hâciplerinin isimlerini;¹⁴¹ Hz Muaviye'nin (r. a.) Basra, Kûfe ve Medîne'de görevli olan kâdılarının, yazışma, dîvân, hâciplik, polis teşkilatı, koruma ve mühür işlerine bakan görevlilerin isimlerini;¹⁴² Yezîd b. Muaviye'nin kâdılarının isimleri;¹⁴³ Abdülmelik b. Mervân'ın Medîne, Mekke, Yemen, Basra, kûfe, Horâsân ve Sicistân valilerinin isimlerini;¹⁴⁴ Basra, Kûfe, Medîne, Suriye, Sind, Bahrân, Ummân, Mısır, İfrîkiyye, el-Cezîre, İrmîniyye ve Azerbaycan, el-Yemâme, Filistin, Humus, Ürdün ve el-Belkâ'da görev yapan kâdılarının isimlerini;¹⁴⁵ Ayrıca, hac mevsimlerinde görevli olan hac emîrlерinin, polis teşkilatının, yazışma kâtibinin, haraç ve ordu dîvânının, mühür dîvânı, beytü'l-mallar, hazineler, hâciplik ve koruma görevlilerinin isimlerini;¹⁴⁶ el-Velîd b. Abdülmelik'in Basra, Kûfe, Horâsân, Sicistân, Medîne, Bahreyn, Ummân, Sind, Medîne, el-Yemâme, el-Cezîre, Mısır, İfrîkiyye, Yemen, Dimaşk, Ürdün, Filistin ve Humus'ta görev yapan amillerinin, hac mevsimlerinde hac emîrlерinin, yaz savaşlarında görevli komutanlarının, polis teşkilatı, yazışma, haraç ve ordu, mühür, hazine ve beytü'l-mallar, hâciplik ve koruma görevlerinin isimlerini;¹⁴⁷ Ayrıca, Medîne ve Kûfe'de görevli olan kâdılarının isimlerini;¹⁴⁸ Süleyman b. Abdülmelik'in Mekke, Medîne, Yemen, Basra, Kûfe, Horâsân, Sicistân, Sind, Bahreyn, İfrîkiyye, Ummân, el-Yemâme ve İrmîniyye valilerinin isimlerini;¹⁴⁹ Ayrıca, hac mevsimlerinde görevli olan hac emîrlерinin, polis teşkilatının, yazışma kâtibinin, haraç ve ordu dîvânının, mühür dîvânı, beytü'l-mallar, hazineler, nafaka, rakîk,

¹³⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 178-180.

¹⁴⁰ El-Cezîre, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer aldığı için ona bu isim verilmiştir. En önemli şehirleri şunlardır: Harrân, Ruhâ, Rakke, Re'sul-Ayn, Nusaybîn, Sincâr, Hâbûr, Mardîn, Amed, Meyyâfârikîn, Mûsul vd. Yâkût el-Hamevî, eş-Şeyh el-İmam Şihabuddin Ebî Abdullah er-Rumî el-Bağdadî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beirut: Dâru Sâdir, 1977), 2: 134.

¹⁴¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 199-202.

¹⁴² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 227-228.

¹⁴³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 256.

¹⁴⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 293-295.

¹⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 296-298.

¹⁴⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 299.

¹⁴⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 299-312.

¹⁴⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 313.

¹⁴⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 317-319.

hâciplik ve koruma görevlilerinin isimlerini;¹⁵⁰ Ömer b. Abdulaziz'in Basra, Kûfe, Horâsân, Sicistân, Sind, Bahreyn, Ummân, el-Yemâme, Mekke, Medîne, Yemen, el-Cezîre, İrmîniyye ve Azarbeycan, Şam'a bağlı bölgelerden Dimaşk, Ürdün, Filistin, Humus, Kinnesrîn, el-Belkâ', Mısır ve İfrikiyye'de görev yapan valilerinin isimlerini;¹⁵¹ Ayrıca Basra, Kûfe ve Medîne kâdılarının, hac mevsimlerinde görevli olan hac emîrlilerinin, yaz mevsimlerinde görevli olan komutanların, polis teşkilatının, kâtibinin, haraç ve ordu dîvânının, mühür dîvânı, hâciplik ve koruma görevlilerinin isimlerini;¹⁵² Yezîd b. Abdulmelik'in Medîne, Mekke, Yemen, Basra, Kûfe, Horâsân, Sicistân, Sind, Bahreyn ve el-Yemâme, İrmîniyye, el-Cezîre, İfrikiyye ve Mısır'da görevli valilerinin isimleri;¹⁵³ Ayrıca Basra, Kûfe ve Medîne kâdılarının, hac mevsimlerinde görevli olan hac emîrlilerinin, yaz mevsimlerinde görevli olan komutanların, polis teşkilatının, kâtibinin, haraç, ordu ve yazışma dîvânının, mühür, hazine ve beytü'l-mallar dîvânı, hâciplik ve koruma görevlilerinin isimlerini;¹⁵⁴ Hişâm b. Abdulmelik'in Mekke, Medîne, Taif, Yemen, Basra, Kûfe, Horâsân, Sicistân, Sind, Bahreyn, el-Yemâme, Mısır, İrmîniyye ve İfrikiyye valilerinin isimlerini;¹⁵⁵ Ayrıca, hac mevsimlerinde görevli olan hac emîrlilerinin, yaz mevsimlerinde görevli olan komutanların, Basra, Kûfe ve Medîne kâdılarının, polis teşkilatının, yazışma kâtibinin, haraç ve ordu divanının, mühür, hazine ve beytü'l-mallar dîvânı, hâciplik ve koruma, küçük mühür ve hassa divanının görevlilerinin isimlerini;¹⁵⁶ el-Velîd b. Yezîd b. Abdulmelik'in Medîne, Yemen, Basra, Kûfe, Horâsân, Sicistân, Sind, Bahreyn, el-Yemâme, İfrikiyye ve Ummân valilerinin isimleri;¹⁵⁷ Ayrıca, Basra, Kûfe, el-Cezîre, İrmîniyye, Azarbeycan ve Medîne kâdılarının, yaz mevsimlerinde görevli olan komutanların, polis teşkilatının, kâtibinin, haraç, ordu ve yazışma dîvânının, mühür, Küçük mühür, hazine ve beytü'l-mallar dîvânı, hâciplik ve koruma görevlilerinin isimlerini;¹⁵⁸ Yezîd b. Velîd'in Mekke, Medîne, Taif, Basra, Kûfe, Sicistân, Horâsân, Sind ve İfrikiyye valilerinin

¹⁵⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 319.

¹⁵¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 322-323.

¹⁵² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 324-325.

¹⁵³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 332-334.

¹⁵⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 334-335.

¹⁵⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 357-361.

¹⁵⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 361-363.

¹⁵⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 366-367.

¹⁵⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 367-368.

isimlerini;¹⁵⁹ Ayrıca, Basra, Kûfe, ve Medîne kâdılarının, polis teşkilatının, haraç, ordu ve yazışma dîvânının, mühür, küçük hazine ve dîvânı ve koruma görevlilerinin isimlerini;¹⁶⁰ Mervân b. Muhammed'in Basra, Kûfe, Sicistân, Horâsân, Sind, Bahreyn, el-Yemâme, Medîne, Mekke, İfrikiyye, Yemen ve İrmîniyye valilerinin isimlerini;¹⁶¹ Ayrıca, Basra, Kûfe, Medîne ve Basra kâdılarının, yaz mevsimlerinde görevli olan komutanların, polis teşkilatının, haraç, ordu, beytü'l-mallar ve yazışma dîvânının, mühür, küçük hazine ve dîvânı, hâciplik ve koruma görevlilerinin isimlerini;¹⁶² verir. Emevî halifelerinden Muaviye b. Yezîd, babasından kırk gün sonra öldüğünden, onun döneminde görevli olanları,¹⁶³ verir. İbrâhîm b. Velîd,¹⁶⁴ Mervân b. el-Hakem döneminde görevli olanların isimlerini,¹⁶⁵ ayrıca bir başlık altında vermez. Bunun nedeni Halifelik dönemlerinin kısa olması nedeniyle daha önce görev alanların görevlerinin değişmemiş olmasıdır.

Emevî devletinin yıkılmasından sonra gelen Abbasî halifelerinin ilki olan Ebu'l-Abbas es-Saffâh'ın, Basra, Kûfe, Mekke, Medîne, Yemen, Horâsân, Sicistân, Sind, Bahreyn, el-Yemâme ve el-Cezîre'deki valilerinin isimleri;¹⁶⁶ Ayrıca, yaz mevsimlerinde görevli olan komutanların, hac mevsimlerinde görevli olan hac emîrlilerinin, Basra, Kûfe ve Medîne kâdılarının, polis teşkilatının, mühür, hâciplik ve koruma görevlilerinin isimlerini;¹⁶⁷ Ebû Ca'fer el-Mansûr'ın Basra, Kûfe, Mekke, Medîne, Yemen, Horâsân, Sicistân, Sind, Bahreyn, el-Yemâme, el-Cezîre ve İfrikiyye'deki valilerinin isimlerini;¹⁶⁸ Ayrıca, yaz mevsimlerinde görevli olan komutanların, Basra, Kûfe ve Medîne kâdılarının, polis teşkilatının, yazışma, fethedilen yerlerden sorumlu yazışma memurunun, beytü'l-mallar ve hazine sorumlusunun, Horâsân ordu ve topraklardan sorumlu dîvânı, mühür, hâciplik ve koruma görevlilerinin isimlerini;¹⁶⁹ Muhammedü'l-Mehdî'nin Basra, Kûfe, Mekke, Medîne, Yemen, Horâsân, Sicistân, Sind, el-Cezîre ve İfrikiyye'deki valilerinin

¹⁵⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 369-370.

¹⁶⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 371.

¹⁶¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 405-407.

¹⁶² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 408-409.

¹⁶³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 255.

¹⁶⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 369.

¹⁶⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 261.

¹⁶⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 412-414.

¹⁶⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 414-415.

¹⁶⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 430-434.

¹⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 434-436.

isimlerini;¹⁷⁰ Ayrıca, Basra, Kûfe ve Medîne kâdılarının, yaz mevsimlerinde görevli olan komutanların, polis teşkilatının, yazışma kâtibi, Horâsân dîvânı, giderler, beytü'l-mallar ve hazine sorumlusunun, Horâsân ordu dîvânının, mühür, hâciplik ve koruma görevlilerinin isimlerini;¹⁷¹ el-Hâdî Mûsâ b. el-Mehdî'nin Basra, Kûfe, Mekke, Yemen, Horâsân, Sicistân, Sind, el-Cezîre ve İfrîkiyye'deki valilerinin isimlerini;¹⁷² Ayrıca, Basra, Kûfe, Medîne kâdılarının, Hac mevsimi emîrinin, polis teşkilatı başkanının, yazışma ve dîvân sorumlusunun, mühür, koruma, hazine, beytü'l-mallar ve hâciplik görevlisinin isimleri;¹⁷³ Hârûn Reşîd'in Basra, Kûfe, Mekke, Yemen, Horâsân, Sicistân, Sind, el-Cezîre, Mısır ve İfrîkiyye'deki valilerinin isimlerini;¹⁷⁴ Ayrıca, Basra, Kûfe, kâdılarının, Hac mevsimi emîrinin, polis teşkilatı başkanının, yazışma, dîvân, haraç ve ordu dîvân sorumlusunun, mühür, koruma ve hâciplik görevlilerinin isimlerini;¹⁷⁵ Muhammedü'l-Emîn'in Basra ve Kûfe kâdılarının isimlerini¹⁷⁶ ve son olarak halife Me'mûn'un Medine valilerinin isimlerini verir.¹⁷⁷ Abbâsi halifelerinden Mu'tasım ve Vâsık Billâh'ın görevlilerinden bahsetmez.

Halîfe b. Hayyât, *Târîh* adlı eserinde muhtemelen kronolojik esasa bağlı olması sebebiyle Hz. Peygamber'in hicretten önceki Mekke dönemine hiç yer vermez.

Halîfe, *Târîh* kitabında, ister müslümanların düşman ordularına karşı verdikleri mücadelede ister kendi aralarında yaptıkları savaşlarda olsun, önemli ve büyük olan savaşlarda ölenlerin isimlerini tek tek vermiştir. Bu durum diğer tarihçilerde pek rastlanmaz. Bunlardan bazıları şunlardır: Bedir savaşı,¹⁷⁸ Uhud savaşı,¹⁷⁹ Hayber savaşı,¹⁸⁰ Yemâme savaşı,¹⁸¹ Cemel vakası¹⁸² ve Harre¹⁸³ vakası.¹⁸⁴

¹⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 440-441.

¹⁷¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 441-443.

¹⁷² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 446.

¹⁷³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 447.

¹⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 461-464.

¹⁷⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 464-465.

¹⁷⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 468.

¹⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 475-476.

¹⁷⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 59-61.

¹⁷⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 68-73.

¹⁸⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 83-84.

¹⁸¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 111-115.

¹⁸² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 187-190.

Yukarıda ismini saydığımız savaşlarda ölenlerin isimlerini kabile başlığı altında vermiştir. Öldürülenlerden bazılarının nasıl ve nerede öldürüldüğünü söyler. Örneğin Yemâme savaşında Habîb b. Amr yolda yürür iken, Yezîd b. Sâbit ise okla vurularak öldürüldüğünü rivayet eder.¹⁸⁵

Yine Müslümanların kendi aralarında yaptıkları Hz Osmân'ın öldürülmesi,¹⁸⁶ Sıffin vakası¹⁸⁷ ve İbnu'l-Eş'as ayaklanması,¹⁸⁸ Kudeyd savaşı¹⁸⁹ gibi fitne unsuru vakalarda rivayet zincirini ayrıntılı bir şekilde verir. Bu konuda *Târîh* kitabının muhakkiki Ekrem Ziya el-Ömerî şöyle der:

Halîfe, Hz. Osmân zamanındaki fitne olayları, Cemel ve Sıffin vakası, Muaviye'nin oğlu için Hicâz halkından bey'at alması, Harre olayı ve İbnu'l-Eş'as ayaklanması gibi tetkike ihtiyaç duyulan, heva ve hevesin etkilendiği hadiseleri anlatırken isnadı çok kullanmaya önem vermiştir. Bu haberlerde birinci derecede muhaddislerden faydalandığımızı görüyoruz.¹⁹⁰

Ayrıca Halîfe b. Hayyât, bazı yerlerde senedleri birleştirerek nakilde bulunduğu¹⁹¹ halde bazen de aynı konuyla ilgili rivayetleri tek tek zikrederek vermektedir.¹⁹²

Birçok rivayette isnad konusunda tesahül davrandığı görülür ve İsnadı kullanırken şöyle dediğini görürüz. “Duyanlar bana söyledi”¹⁹³ veya “ondan bize rivayet edilir”¹⁹⁴ ya da “ondan bize anlatıldı.”¹⁹⁵ Bununla beraber, çoğunlukla her yıla ait olayların sonunda veya arasına olaylar esnasında vermeye önem atfettiği durumlardaki şehit ve ölümlerin isim listeleri, halifelerin hilafet süreleri dolduğunda, kaleme aldığı devlet memurlarının isim listeleri, halifelerin, emîrlerin ve âlimlerin

¹⁸³ Ona Vâkım Harre'si denir. Medîne'nin iki Harre'sinden biridir. Medîne'nin doğusundadır. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2. 249.

¹⁸⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 240-250.

¹⁸⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 115.

¹⁸⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 168-177.

¹⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 191-192.

¹⁸⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 279-289.

¹⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 392-393.

¹⁹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 15 (nâşirin mukaddimesi).

¹⁹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 308, 309.

¹⁹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 51, 52-54.

¹⁹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 118, 132, 133, 134, 137, 138, 143, 153, 181, 190, 281, 283.

¹⁹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 153.

¹⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 146, 151, 153, 176, 287.

vefat yıllarını ve nerede öldüklerini belirten rivayetleri isnadsız vermiştir.¹⁹⁶ Burada tarih ilminde isnadın bu şekilde kullanılması ile ilgili bir tespiti zikretmemizde fayda vardır. İsnad sistemi, islâmî ilimler içinde hadis ilminde önemli bir yer tutar. Bunu yanında diğer ilimlerde kullanılmışsa da bu disiplinlerdeki âlimler isnad sistemini titizlikle ele almamışlardır. Bunun en önemli sebebi olarak, bir rivayetin dinde hüküm ifade edip etmemesi gösterilmiştir. Bir rivayet dinde hüküm ifade eden bir bilgi içeriyorsa isnadda titizlik gösterilmiş, hüküm etki etmeyen rivayetlerde ise nispeten tesahül gösterilmiştir denilebilir. Bu tarih ilminde de bu şekilde kabul edilmiştir. Muhaddis arka planı olan tarihçiler senetlerde muhaddis olmayanlara nispetle daha titiz olmuşlardır.¹⁹⁷

Vefeyâtı kaydederken birçok muhaddis ve din âliminin yanı sıra, ileri gelen şahsiyetlerle idarecilerden de söz ederek siyasî, askerî, idarî ve tarih ilmi ile birlikte kültür tarihine de ciddi katkılarda bulunmuştur. Savaşlara ve fetihlere, devlet içerisinde cereyan eden hadiselerle nazaran daha geniş yer veren müellifin Emevîler devrini ayrıntılı biçimde ele aldığı eserinde, bizzat şahit olduğu Abbasîler dönemini ise özet olarak anlatması dikkat çekicidir. Halîfe b. Hayyât eserinde İslâm fetihlerine ait haberleri iki yoldan rivayet etmiştir. Bunlardan ilki fethedilen memleketlerin yerli râvîleri, diğeri ise resmî rivayet gibi telakki edilen Ehl-i Medîne rivayetleridir. Meselâ Mısır'ın fethine dair rivayetleri önce Mısırlı İbn Lehâ'dan ve diğerlerinden, sonra da Medine ehli Urve b. Zübeyr'den nakleder.¹⁹⁸ *Tabakâtü'r-Ruvât*'ında takip ettiği usulün aksine *Târîh*'te rivayetler için sened zikreder. Hadis rivayetinde isnadın¹⁹⁹ önemini çok iyi bilen Halîfe b. Hayyât, tarih sahasında bunun daha gevşek kullanılması şeklinde yaygınlaşan anlayışı benimsemiştir. Bundan dolayı mürsel²⁰⁰ ve mürsel²⁰¹ senedler yanında hadis rivayetinde cerh ve ta'dile tâbi tutulmuş bazı

¹⁹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 16 (nâşirin mukaddimesi).

¹⁹⁷ Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, "Halîfe b. Hayyât'ın Târîh Yazıcılığı Metodu" *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22/2 (Aralık 2018): 1340.

¹⁹⁸ Hüseyin Âsî, Halîfe b. Hayyât fî Târîhihi ve Tabakâtihi, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 64.

¹⁹⁹ Hadis terimi olarak isnad, kısaca bir haberi veya hadisi söyleyenine nisbet etmeye denir. Râvî'nin naklettiği hadisi Hz. Peygamber'e kadar kesiksiz bir nakil zinciri kutmaya isnad denir. Bkz. Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 165.

²⁰⁰ Hadis Usulü âlimlerinin çoğunluğuna göre mürsel, isnadda tabiinden sonra gelen râvîsi düşmüş olan hadistir. Bkz. Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 270, 271.

²⁰¹ Hadis terimi olarak mürsel, sahabiden hadis rivayet etmiş bulunan tabiînin isnadında sahabeyi atlayıp doğrudan doğruya Hz. Peygamber'den (s. a. v.)'den rivayet ettiği hadislere denir. Bkz. Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 302.

kimselerin rivayetlerini almakta bir sakınca görmemiş; İbnü'l-Kelbî ve Vâkıdî gibi müelliflerin rivayetlerini nakletmekten çekinmemiştir.²⁰²

Halîfe b. Hayyât, Hz. Peygamber (a. s.) devri hâdiselerine yıl, ay ve gün olarak tarih verirken Medâ'inî'yi kaynak gösterir.²⁰³

Hz. Peygamber'in siyerine kısaca temas eden Halîfe, bu döneme ait haberleri İbn İshak'ın *el-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Meğâzî* adlı eserinin Bekir b. Süleyman ve Vehb b. Cerîr b. Hâzim yoluyla kendisine intikal eden rivayetinden almıştır. Bu rivayetlerle, yine İbn İshak'ın Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî rivayetiyle İbn Hişâm'ın tehzibi olan *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adlı eserinde bazı bilgiler arasında farklar bulunması dikkati çekmektedir. İrtidad savaşlarına ait haberleri, İbn İshak'ın günümüze ulaşmayan *Ahbârü'l-Hulefâ'* adlı kitabından almış olması da önemlidir. Cemel ve Sıffîn savaşlarıyla Basra'daki havâric harekâtına dair haberleri Vehb b. Cerîr'in rivayetlerinden; Yemâme Savaşı'nı, özellikle de Yemâme'de şehid olan müslümanların kabilelere göre listesini Ebû Ma'ser es-Sindîden; Hz. Peygamber'in meğâzîsiyle irtidad hareketleri, Horasan ve doğudaki fetihlerle Emevîler ve Abbâsîler döneminde Mekke, Medine ve Horasan'daki Haricî hareketleri, Basra'daki gelişmeler, Cemel Vak'ası ile İbn Eş'as'ın isyanı ve bu şehirde (131/748-49) yılında ortaya çıkan veba hastalığı gibi konulara ait bilgileri Ali b. Muhammed el-Medâ'inî ile Ebû Ubeyd Ma'mer b. Müsennâ'dan; dört halife ve Emevîler döneminde Müslümanların Rumlarla ilişkilerini ise İbnü'l-Kelbî'den almıştır.²⁰⁴

2/8. ve 3/9. Asır, hadislerin tedvin dönemi olduğundan haberlerin doğruluğu isnadın güvenilirliğine bağlıydı. Bunun bilincinde olan Halîfe verdiği rivayetin güvenilir olduğunu ispat etmek adına hadiste kullandığı isnad metodunu tarihi rivayetlerde kullanmıştır.

Şâkir Mustafâ bu konuda şöyle der: “Halife b. Hayyât'ın kendisi muhaddis olduğu için verdiği tarihi rivayetlerde isnad sistemini kullanmıştır.”²⁰⁵

²⁰² Fayda, “*Halife b. Hayyât*”, 15: 303.

²⁰³ Kasım Şulul, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, 3.Bs (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 49.

²⁰⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 16-30 (nâşirin mukaddimesi).

²⁰⁵ Şâkir Mustafâ, *et-Târîhü'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, 1: 235.

Halîfe'nin *Târîh* adlı kitabının 432 sayfadan ibaret olduğu görülmüştür. Bu sayfalardan sadece 46 sayfasını H. 1. Yılından itibaren Hz. Peygamber dönemine, 103 sayfasını Halifeler dönemine, 207 sayfasını Emevîler dönemine, 72 sayfasını Abbasîler dönemine ayırmıştır. Halifeler döneminin son demleri ve genel olarak Emevîler dönemi, Müslümanlar arasında geçen sürtüşme ve mücadelelerden ibaret olduğundan o döneme, görüldüğü üzere daha fazla sayfa ayırmıştır. H. 200. Yılı ile 232. yılı arasında meydana gelen olaylara pek değinmeden, genel olarak önemli insanların vefat tarihlerini, hac mevsiminde hac emîrlerinin isimlerini ve birkaç savaşa değinmiştir.

3. 1. 1. Eserin El Yazmasının Tanıtımı ve Senedi

3. 1. 1. 1. Nüshanın Tanıtımı

Halîfe'nin *Tarih* adlı eseri tahkik eden Ekrem Ziya el-Ömerî bize bu konuda şu bilgileri vermektedir:

Halîfe'nin, *Târîh* adlı eserin yazması Rabat'taki Evkaf kütüphanesinin umumi kitap deposunda 199 numara ile saklanan tek nüshadır. Bu nüsha 336 sayfa olup açık bir Mağrip hattıyla yazılmıştır. Fakat rutubet bazı kelimeleri silmiştir. Aynı zamanda bazı yaprakların haşiye kısımlarında tahribat meydana gelmiştir. Son yaprakta biyografisini bulamadığım Ahmed b. Muhammed el-Eş'ari şeklinde nasihin ismi zikredilmektedir. Nüshanın 477 olan yazılış tarihi ile birlikte şu ibare geçmektedir: "Allah'ın hamdi ve desteği neticesinde kitap, bin dört yüz yetmiş yedi yılının Zi'l-Ka'de ayının başlarında Ahmed b. Muhammed el-Eş'ari eliyle tamamlanmıştır." El yazmanın ilk yaprağında "Ahmed b. Muhammed b. Nasır'ın elinde Allah'ın yolunda mülk yapıldı." Şeklinde sahiplerinden birinin ismi zikredilmektedir. Ayrıca bu nüshanın sahibi onunla kendini aziz saydığını ve ona sahip olmaktan şeref duyduğunu belirterek yazmanın ilk yaprağına şu üç beyt şiiri yazmıştır:

Bu öyle bir kitaptır ki, ben onunla dostluk kurdum. Ona gönülden bağlandım ve onu çok sevdim. Gitmesinden ve telef olmasından çok korktuğum için onun aybını hiçbir zaman açıklayamam. Onu ödünç almaya gelenlere deki.

Bu adı geçen nüshayı yine Bakî'nin rivayetiyle yazılan ikinci bir nüshayla karşılaştırdım ve farklı olan rivayetleri de ki bunlar azdır, hâşiyeye kısmında yazdım.

Sonraki kaynakların, Halîfe'nin *Târîh* adlı eserinden alıntı yaptığı pasajlardan bize ulaşan nüshadan bazı metinlerin düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu meyanda et-Tüsterî'nin rivayetine vakıf olunmadığından dolayı, eksikliğin sadece Bakî b. Mahled'in rivayetinde olduğuna karar vermek de mümkün değildir. Ayrıca Halîfe, Hz. Peygamber dönemiyle ilgili Hendek Gazvesi ve Benî Nadîr ve Benî Kureyza'nın Arabistandan çıkarılması gibi hiçbir rivayet nakletmediği önemli olaylar bulunmaktadır. Bunun sebebinin yazmasındaki bir silintiden mi, Bakî b. Mahled'in rivayetindeki eksiklikten mi, yoksa Halîfe'nin bu olaylarla ilgili rivayetlere ulaşamadığından mı kaynaklandığına da karar vermek mümkün olmamaktadır. Ki, ben son ihtimali çok uzak olarak görmekteyim.

Yazmaya ait yaprakların düzeni ise doğrudur. Bunlar arasında sadece 35 ve 36 nolu yapraklar yerinde değildir. Zira Hz. Ebû bekir (r. a.) dönemine ait bazı rivayetler, Hz. Muhammed'in vefatı ile ilgili rivayetler arasına karışmıştır.²⁰⁶

3. 1. 1. 2. Nüshanın Senedi

Halîfe'nin *Tarih* adlı eserini tahkik eden Ekrem Ziya el-Ömerî nüshanın senedi hakkında bize şu bilgileri vermektedir:

Bu *Târîh* kitabını, bize, fâkîh ve Kadı Ebu'l-Velîd Hîşâm b. Ahmed anlattı ve şöyle dedi: Fâkîh ve okuyucu Ebû Amr Ahmed b. Ahmed et-Talemenkî (r. a.) bana şöyle anlattı: Kurtuba'da cemaat kadısı olan fâkîh ve kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ b. Müferric (r. a.) bana şunu anlattı: Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Abdullah b. el-Mubârek b. Habîb b. Abdulmelik b. el-Velîd b. Emîrû'l-Mü'minîn Abdulmelik bana şöyle dedi: Ayrıca İbn Umeyre ed-Dabiyy, Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Abdullah'ın Bakî b. Mahled'den rivayet nakletti şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Bu da nüshanın senedinin muttasıl olduğunu gösteriyor.²⁰⁷

Bu râvîler şunlardır:

²⁰⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 34-35.

²⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 36 (nâşirin mukaddimesi).

1- El-Kâdî el-Velîd, ibnu'l-Vekkaşî olarak tanınır. Tam adı, Hişâm b. Ahmed b. Hişâm b. Hâlid b. Sa'îd el-Kinânî el-Kâdî el-Bâcî'dir. Ebû Ömer et-Talemenkî, Ebû Muhammed b. Abbâs el-Hatîb, Ebû Ömer es-Sefakîsî, Ebû Ömer b. el-Huzzâ, Ebû Muhammed eş-Şantacâlî ve diğerlerinden ilim aldı. el-Kâdî Ebu'l-Kâsım Sa'ed b. Ahmed onun hakkında şöyle der: Ebu'l-Velîd el-Vekkaşî, Arapça dil kurallarını, şiirlerin anlamlarını en iyi bilendi. Aynı zamanda hitabeti, hadis, fıkıh, ahkâm ve kelam konularında insanların en bilgili insanı idi. Ayrıca o, iyi bir edebiyatçı, yazar ve şairdi. Tuleytula şehrendendir. 408 yılında Vekkâş'ta doğmuş ve 489 yılında Dâniye'de ölmüştür.²⁰⁸

2- Ebû Ömer et-Talemenkî'nin²⁰⁹ tam adı ise, Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ b. Muhammed el-Mukrî et-Talemenkîdir.²¹⁰ O, H. 340 yılında doğmuş ve 428 yılında vefat etmiştir. O, memleketine nisbet edilen bir muhaddis, fakîh ve hafız biridir. O, Kıraât konusunda devamlı anılan kaynak biriydi ve rivayet konusunda güvenilir ve meşhur biriydi. Hadis ve ricâl konusuna önem verirdi. Uzun bir seyahatnamesi vardır. Endülüs'te Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ b. Müferric el-Kâdî ve diğerlerinden hadis işitmiştir. *Ed-Delîl ilâ Tâ'ati'l-Celîl, el-Vusûl ilâ Ma'rifetu'l-Usûl, er-Risâletu'l-Muhtasare fî Mezahibi ehli's-Sünne ve Fehresetü Şuyûhihi* adlarında eserleri vardır.

3- Kâdî Ebû Abdullah b. Müferric'in tam ismi, Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ b. Müferric el-Kurtubî el-Kâdî'dir.²¹¹ H. 325 yılında doğmuş ve H. 380 yılında vefat etmiştir. O, büyük bir muhaddis ve hafızdır. Endülüs'te Ebû Muhammed Kâsım b. Asbağ el-Beyânî ve arkadaşlarından hadis işitmiştir. Doğuya bir sefer yapmış ve orada büyük âlimlerden hadis işitmiştir. Ebû Saîd b. Yunus'a ait *Târîhu Mısır* adlı kitabını kaleme almıştır. Yaşlılarından olan İbn Yûnus, Endülüs'te Ebu'l-Velîd b. el-ferdâ, Ebû Ömer et-Talemenkî ve diğerleri ondan hadis rivayet nakletmişlerdir.²¹²

²⁰⁸ Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşkuvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî *Kitâbü's-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelüs*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî, 1. Bs (Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-Mısırî, 1989), 939.

²⁰⁹ Biyografisi için bkz. Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, 3: 198.

²¹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 37 (nâşirin mukaddimesi).

²¹¹ Biyografisi için bkz. Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 3: 142.

²¹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 38 (nâşirin mukaddimesi).

4- Ebu'l-Kâsım'a gelince, tam ismi, Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Muhammed b. Mubârek b. Habîb b. Abdulmelik b. Ömer b. el-Velîd b. Abdulmelik b. Mervân b. el-Hakem el-Hanefî el-Kurtubî'dir. O, Bakî b. Mahled ve diğerlerinden rivayet nakletmiş ve Endülüste H. 333 yılında vefat etmiştir.²¹³

3. 1. 2. Faydalandığı Râvîler

3. 1. 2. 1. Muhammed b. İshak (ö. 151/768)²¹⁴

Tam adı, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Yesar b. Hiyâr'dır. Muhammed b. İshak, Meğazi ve siyer konularında büyük âlimlerdendir. İbn Şihab ez-Zührî onun hakkında şöyle demiştir: “Meğazi ilmini edinmek isteyen kimse İbn İshak'a Müracaat etsin.” Şu'be b. Haccac ise onun hakkında şöyle der: “Muhammed b. İshak Müminlerin emiridir.” İmam Buhârî 'Târîh' adlı eserinde onu zikretmiştir.²¹⁵ Süfyân b. Uyeyne onun hakkında şöyle der: “Konuşmasında İbn İshak hakkında suçlayıcı dil kullananı görmedim.”²¹⁶ İmam Şafii de onu överek şöyle der: “Meğazi ilminde derinleşmek isteyen İbn İshâk'a dayansın.”²¹⁷ Ali b. el-Medînî ise onun hakkında şöyle der: “Onun sözü yanımızda doğru kabul edilir.” Yezîd b. Harun onu överek şöyle der: “Elimde yetki olsaydı İbn İshak'ı Muhaddislerin başına tayin ederdim.” Yahya b. Muîn, Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Saîd el-Kettân, Muhammed b. İshâk'ı güvenilir buldular ve sözüyle delil getirdiler. İmam Buhârî ondan hadis rivayet etmemekle beraber onu güvenilir kabul etmiştir. İmam Müslim b. Haccac ise recm ile ilgili bir hadis rivayet etmiştir. Bu da Malik b. Enes'in onun hakkında yaralayıcı söz söylemesi sebebiyledir.²¹⁸ Halîfe, Hz. Peygamberin hayatı hakkında kısa bir bölüm yazmıştır. O, bu konudaki rivayetleri birinci derecede Bekir b. Süleyman ve İbn Hişâm'ın Sîreti'ni, babası Cerîr b. Hâzım'den alan Vehb b. Cerîr b. Hâzım'den

²¹³ İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese* adlı eserinde Halîfe b. Hayyât'ın Târîh kitabının on cilt olduğunu zikrederek şöyle der: Ebû Bekir b. Muhammed b. Ahmed b. Tahir-Ebû Ali el-Ğassânî- Ebu'l-Asî Hakem b. Muhammed b. Abbas b. Asbağ-Abdullah b. Yûnus el-Kabrî-Bakî b. Mahled- Halîfe (Allah ona rahmet eylesin) yoluyla bana anlattı. Bkz. Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfe el-Emevî el-İşbilî, *Fehrese*, thk. Muhammed Fuâd Mensûr (Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 117.

²¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 4: 277.

²¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 4: 276.

²¹⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1: 156.

²¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 4: 276.

²¹⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1: 156.

nakleden Muhammed b. İshak'a dayandırmıştır. Fakat Halife, İbn Hişâm'ın ve İbn İshak'a ait *es-Sîretü'n-Nebeviyye* de naklettiği Ziyad b. Abdullah el-Bekkâî'den rivayet nakletmeyi ihmal etmiştir. Böylece ona ait rivayetler İbn Hişâm tarafından özetlendikten sonra bize ulaşmıştır. Oysa böyle değildir. Çünkü Halife, Bekkâî'yi tanımamaktadır. Bununla birlikte ondan “bize haber verdi”²¹⁹ şeklinde tarihle ilgili bir rivayet nakletmiştir. Fakat Halife'nin, el-Bekkâî'den naklettiğini açıkladığı bu tek rivayet, İbn İshak'tan naklettiği rivayetler arasında yer almamaktadır. Bekir b. Süleyman tarafından nakledilen rivayet ile bize ulaşan el-Bekkâî'nin rivayeti arasında, Kâbe'nin kible yapılması, Hz. Peygamber'in Birinci Bedir savaşından dönüş tarihi ve Zî Kared gazvesinin tarihi gibi sîret olaylarının tarihlerinde bazı çelişkiler vardır.

Halife tarafından nakledilen İbn İshak'a ait bilgiler, özet olarak Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili önemli olayları kapsamaktadır. Halife, İbn İshak'ın rivayetlerini özetlemiş ve Sîret'in iskeletini ayrıntılara girmeden vermiştir. Böylece Halife, İbn İshak'tan Ridde ve Râşid Halifeler dönemindeki İslâm fetihleri ile ilgili rivayetleri nakletmiştir. Belki de bu rivayetler İbn İshak'ın *Târîhu'l-Hulefa*²²⁰ adlı eserinden alınmıştır.

Halife, birkaç yerde Bekir b. Süleyman ile Vehb b. Cerîr'in senedlerini birarada toplamıştır. Diğer yerlerde senedini zikretmeden “İbn İshak şöyle dedi” sözü ile yetinmiştir. Zikredilmesi gereken diğer bir husus da Halife'nin ridde ve futuhlarla ilgili haberler konusunda İbn İshak'tan naklettiği rivayetlerde Bekir b. Süleyman'a güvenmesidir. Halifelerin haberleri konusunda bir rivayet dışında Vehb'i sened olarak kullanmamıştır. Bekir b. Süleyman, İbn İshak'tan *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'yi naklettiği gibi, onun diğer kitabı *Ahbaru'l-Hulefa*'yı da naklettiği tahmin edilmektedir.²²¹ Sonuç olarak Halife, Sîret ile ilgili temel olayları İbn İshak'tan aldığı rivayetlerle yazmıştır. Peygamberimizin doğum tarihi,²²² Medine'ye ulaşması,²²³ gazveleri,²²⁴ seriyyeleri,²²⁵ Kiblenin Kâbe'ye yönelmesi,²²⁶ Hudeybiye antlaşması,²²⁷

²¹⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 16 (nâşirin mukaddimesi).

²²⁰ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 142.

²²¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 16, 17.

²²² Halife b. Hayyât, *Târîh*, 52.

²²³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 54, 55.

²²⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 57, 58, 59, 66, 67, 68, 73, 74, 80, 82, 84, 86, 87, 88, 89, 92.

²²⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 61, 62, 63, 78, 85, 92, 93.

Fedek musalahası,²²⁸ Ridde savaşları,²²⁹ Hz. Ebû Bekir'in vefatı,²³⁰ Yermük savaşı,²³¹ Kadisiye savaşı,²³² Hımıs'ın fethi,²³³ Haleb'in fethi,²³⁴ Azerbeycan'ın fethi gibi.²³⁵

3. 1. 2. 2. Vehb b. Cerîr b. Hâzım (ö. 206/821)²³⁶

Adı, Vehb b. Cerîr b. Hazm b. Zeyd, Ebû Abdullâh el-Ezdî el-Basrî'dir.²³⁷ İbn Hacer, onu güvenilir bulmuştur.²³⁸

Vehb b. Cerîr b. Hâzım sadece, babası Cerîr b. Hâzım'den aldığı İbn İshak'ın *Sîreti*'nin râvîsi değildi. Aynı zamanda Vehb, babasından ve diğer hocalarından da haber toplamaya önem vermekteydi.²³⁹ Halîfe, ondan Hz. Peygamber'in doğum tarihini,²⁴⁰ Huneyn savaşı,²⁴¹ Cemel savaşı,²⁴² Muâviye b. Yezîd'e beyat alınması,²⁴³ Basra'daki Haricilerin ayaklanmaları²⁴⁴ Yezîd b. Muâviye'nin azatlı kölesini Medîne valisine kendisine bey'at etmek için göndermesi²⁴⁵ ile ilgili rivayetleri nakletti. Ayrıca Harre olayı ile alakalı üç rivayet zikreder.²⁴⁶ Bununla ilgili olarak da Cerîr, Ebu'l-Ferec'in *el-Eğânî* adlı eserinde zikrettiği bir eser yazmış ve bu eserde Basra'da savaşların yapıldığı bazı yerleri zikretmiştir. Rivayetlerinde bu olaylarla ilgili epey ayrıntılı bilgi verir. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kubrâ* adlı eserinde Vehb b. Cerîr'den birçok rivayet nakletmiştir. Vehb'in bu eserdeki rivayetleri, Hz Peygamber'in hayatı

²²⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 64.

²²⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 82.

²²⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 83.

²²⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 119.

²³⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 121.

²³¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 130.

²³² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 131, 132.

²³³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 127.

²³⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 135.

²³⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 151.

²³⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't- Tehzîb*, thk. Ebu'l-İsbâl Sağîr Ahmed Şâgîf el-Bâkistânî (y.y.: Dâru'l-Âsime, t.y.), 1043; Şâkir Mustâfâ, *et-Târîhü'l-Arabî ve'l-Muerrihûn*, 1: 177.

²³⁷ İbn Hacer, *Takrîbü't- Tehzîb*, 1043.

²³⁸ İbn Hacer, *Takrîbü't- Tehzîb*, 1043.

²³⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 17 (nâşirin mukaddimesi).

²⁴⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 186.

²⁴¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 88.

²⁴² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 64.

²⁴³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 213, 214, 215.

²⁴⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 220, 221, 222.

²⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 232.

²⁴⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 237, 238, 239.

ve özellikle onun şemali ve fıkıhla bağlantılı olan ibadetleri ile ilgili haberleri kapsamaktadır. Bu rivayetlerin bazıları hocalarından Şu'be b. el-Haccâc veya hocalarından önce yaşayan Süleyman et-Teymî ya da Şureyh el-Kadî ve diğerleri gibi âlim ve mahaddislerin haberlerini kapsar. O, bu haberlerin büyük bir kısmını, kendisinden en çok rivayet alınan Şu'be b. el-Haccâc'tan nakleder. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Vehb bir muhaddisti. Onun hadislere olan ilgisi onu Muhaddislere ve haberleri ile ilgilenmesine itmiştir. Ayrıca onun hadislere olan ilgisi, muhaddislerin olaylara karşı tutumlarını ve özellikle Hadîs râvîlerinin inançlarını ve eğilimlerini belirleyen fitne olaylarına da önem vermesine sebep olmuştur.²⁴⁷

3. 1. 2. 3. Ebû Ma'ser es-Sindî (ö. 170/787)

Tam adı, Ebû Ma'ser es-Sindî el-Medenî'dir. Asıl adı, Necîh b. Abdurrahman'dır. Ahmed b. Hanbel, onun güvenilir olduğunu söylemiştir. İbn Ma'in, Ebû Dâvud ve en-Nesaî ise, onun güvenilir olmadığını söylemişlerdir. Ebû Ma'ser' hadis âlimidir ve el-Meğazî adında bir eseri vardır.²⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, onun hakkında şöyle der: Meğazi ilmini iyi bilirdi ve güvenilirirdi.²⁴⁹ Başka bir ifadesinde onun güvenilir olup isnadı kullanmadığını ifade eder. Ebû Zur'a onu değerlendirerek şöyle der: O, hadis konusunda güvenilirirdir. Ancak bu yönü güçlü değildir.²⁵⁰ Halîfe, Ebû Ma'ser'den kabilelere göre düzenlenmiş bazı Yemame şehidlerinin isimlerini verir.²⁵¹ Ayrıca Siret ile ilgili bir haber ve Ensâb hususunda bir rivayet nakleder.²⁵² Riddet ile ilgili bir haberde rivayet zincirinde geçer.²⁵³ Hz. Osman'ın vefat günü ile ilgili bir haberde geçer.²⁵⁴ Ayrıca Halîfe, onu H. 170 senesinde ölenlerin listesinde zikreder.²⁵⁵ Bu hususta tercih edilen halife'nin bunları Ebû Ma'ser'in *Kitabu'l-Meğazi* adlı eserinden nakletmiş olmasıdır. Halîfe, rivayetin senedini "Ebû Ma'ser şöyle dedi" sözüyle ona dayandırmaktadır. Halîfe'nin Ebû

²⁴⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 18 (nâşirin mukaddimesi); Şâkir Mustafâ, c. I, s. 234-235.

²⁴⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 7: 435,437.

²⁴⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1: 212.

²⁵⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 7: 437,438.

²⁵¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 111, 112, 113, 114.

²⁵² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 18 (nâşirin mukaddimesi).

²⁵³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 102.

²⁵⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 176.

²⁵⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 448.

Ma'şer'den faydalanması zayıf görünmektedir. Ayrıca peygamber sireti konusunda yazmış olduğu bilgilerde ondan fazla faydalanmamıştır.²⁵⁶

3. 1. 2. 4. Ali b. Muhammed el-Medâ'inî (ö. 225/839)

Asıl adı, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî Seyf el-Medâ'inî el-Ahbarî'dir.²⁵⁷ O, Basra'da doğdu, orada bir müddet kaldıktan sonra Medâ'in²⁵⁸ şehrine taşındı. Oradan Bağdat şehrine taşındı ve vefatına kadar orada kaldı.²⁵⁹ O, İnsanların meşhur günlerini, Arap haberlerini, fuhatları ve Meğâzi konularını çok iyi biliyordu.²⁶⁰ O, Tasanîf, Meğâzî ve Ensâb ilminin sahibiydi. İbn Meî'n ve diğerleri onu güvenilir buldular.²⁶¹ Zehebî, el-Medâ'inî'yi överek şöyle der: O, fetihler, Meğâzî ve şiir konusunda âlimdi ve konularda güvenilirirdi.²⁶² İbn Kesîr, onu, kendi döneminde Ahbar konusunda yetkin imamlardan sayar.²⁶³ Asrın âlimlerinden Abdu'l-Alîm Huder onun hakkında şöyle der: Hak odur ki el-Medâinî Ahbar ilminin şeyhi ve üstadı, haberlerin en güvenilir olanı ve en az eleştiriye tabi olan olmalıdır.²⁶⁴ el-Medâinî, tarih metodunda muhaddislerin İsnad ispatı ve rivayetlerin incelenmesi yolunu izlemiştir. Bu durum, onu, insanların ona güvenmesini sağlamıştır.²⁶⁵

O, Halife'nin hocalarındandır. Halife, *Târih* adlı eserinde doğrudan ve geniş bir şekilde ondan rivayet nakletmiştir. Hz. Peygamberin hayatı konusunda birinci derece kaynağı olan İbn İshak ile birlikte ondan da faydalanmıştır. Medâinî, Sîret konusunu başka birinde bulamadığımız genişlikte yazmıştır. İbn İshak ise sadece Meğâzî konusunda yazmıştır. Medâ'inî ise Hz. Peygamberin hayatının diğer

²⁵⁶ Halife b. Hayyât, *Târih*, 18 (nâşirin mukaddimesi).

²⁵⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 400-401.

²⁵⁸ Medâin şehri Enuşervân b. Kubâz, dicle ve fîrat nehirleri arasında inşa etmiştir. Daha sonra Araplar bu şehre, yedi şehirden olutuğu için Medâin adını vermişler. Bu şehir Hz Ömer döneminde H. 16. yılında Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından fethedilmiştir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 5: 74-75; Hüseyin Mûnis, *Atlasu Tarîhi'l-İslâm*, 1. Bs (Kahire, ez-Zehrâu li'l-Alemi'l-Arabî, 1987), 128.

²⁵⁹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurramân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûki ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdü'l-Kadir Etâ-Mustafa Abdü'l-Kadir Etâ (Beyrut: *Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye*, 1992), 11: 94-95.

²⁶⁰ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 11: 95.

²⁶¹ İbn İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbar men Zeheb*, 3: 111.

²⁶² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 400.

²⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 14: 268.

²⁶⁴ Abdü'l-Alîm Hüdari, *Müslimun ve Kitabetü't-Târih*, 2. Bs (y.y.: ed-Dâru'l-Âlemiyye li'l-Kitabi'l-İslâmî, 1995), 181.

²⁶⁵ Şâkir Mustafâ, *et-Târihi'l-Arabî ve'l-Muerrihûn*, 1: 188.

yönlerini de yazmıştır. Örneğin Hz. Peygamberin Anneleri, Hz. Peygamberin Sıfatları, Münafıkların Haberleri, Hz. Peygamberin Anlaşmaları, Hz. Peygamberin Mektupları, Hz. Peygamberin İktâları, Hz. Peygamberin Eşleri, Hz. Peygamberin Zekât Amilleri adlı kitapları yazmıştır.²⁶⁶ Ayrıca *Tesmiyetü'l-Münâfikîn*, *Hutebu'n-Nebî Aleyhi's-Selâm*, *Futûhihi*, *Uhûdihi*, *Ahbâru Kureyş*, *Ahbâry ehli'l-Beyt*, *Men Hecâhâ Zevcuhâ*, *Târîhu'l-Hulefâ*, *Hutebu Ali* ve *Kutubihi*, *Ahbâru'l-Haccâc*, *Ahbâru's-Şue'râ*, *Kissetu Ashâbu'l-Kehf*, *Sîretu ibni Sîrîn*, *Ahbâru'l-Ekele*, *el-Cevâhir* adlı eserler kaleme almıştır.²⁶⁷ Halîfe, Sîret konusunda el-Medâ'inî'ye güvenmiş ve ondan gelen rivayetleri kullanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Hz. Muhammed'in doğum tarihi,²⁶⁸ Hz. Peygamber'in Bedir harbinden döndükten sonra Hz. Aişe ile evlenmesi,²⁶⁹ Hz. Peygamber'in gazveleri,²⁷⁰ Hz. Peygamber'in seriyeleri,²⁷¹ Usâme ordusunun gönderilmesi,²⁷² Ridde savaşları,²⁷³ Yemame savaşı ve bu savaşta öldürülenlerin isimleri,²⁷⁴ Hz. Ebû Bekir'in vefatı,²⁷⁵ Halîfe, fetihle ilgili haberlerin rivayetlerinde Ali b. Muhammed el-Medâinî'den faydalanmıştır. Mesela Basra'nın fethi,²⁷⁶ Medâ'inî'nin fethi,²⁷⁷ Azerbeycan'ın fethi,²⁷⁸ Hemezân'ın fethi,²⁷⁹ Taberistan'ın fethi.²⁸⁰ Ayrıca Halîfe, doğu bölgelerinde cereyan eden bir kaç önemli olayda da el-Medâ'inî den rivayet alır. Örneğin Haccac ile İbnu'l-Eş'as arasında geçen savaşlar,²⁸¹ Kadîd savaşı²⁸² ve Basra'da ortaya çıkan Veba hastalığı.²⁸³ Fakat tarihçiler onun bilgilerini önemsemeyerek sîret konusunda ondan faydalanma yoluna gitmemişlerdir. Halîfe bile sîret konusunda Meğâzi ile ilgili haberler dışında ondan rivayet nakletmemiştir. Halîfe'nin Medâinî'den naklettiği

²⁶⁶ el-Medâ'inî'nin Hz. Peygamber ile ilgili bu ve diğer eserleri için bkz. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 113-116.

²⁶⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 402.

²⁶⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 52.

²⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 65.

²⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 59, 60, 67, 82, 84.

²⁷¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 62, 78, 87, 88.

²⁷² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 101.

²⁷³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 102, 103, 104, 105.

²⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 108, 111.

²⁷⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 121.

²⁷⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 127.

²⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 134.

²⁷⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 151.

²⁷⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 157.

²⁸⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 165.

²⁸¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 282.

²⁸² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 391.

²⁸³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 398.

bilgiler daha çok Raşid halifeler dönemini kapsamış ve bu bilgiler daha çok Ridde hareketi, Horasan ve doğu bölgelerinin fethine vermiştir. Ayrıca bu bilgiler Emevî ve Abbasî dönemlerini de kapsamaktadır. Burada ise ağırlıklı olarak Mekke, Medine ve Horasan'daki haricilerin hareketlerine verilmiştir. Yine bu bilgilerin bazıları Cemel Vakası, İbnu'l-Eş'as ayaklanması ve H. 131 yılında Basra'da ortaya çıkan tâun gibi olaylarla ilgili olup Basra ile alakalı haberleri kapsar. İbn Nedîm tarafından verilen bilgilere göre el-Medâinî'nin eserleri ile ilgili listeye bakıldığında, araştırmalarının genişliği ve sîretin yanında Raşid halifeler, Emevîler ve Abbasîler'i kapsayan haberlerinin çeşitliliğini görürüz. O, fetihler ve halifelerin haberlerini kaleme almıştır.²⁸⁴

3. 1. 2. 5. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210/825)

Ebû Ubeyde, büyük bir âlimdi. O, sadece haber aktarmıyordu, dil ilmini ve insanların günlerini de iyi bilirdi. Ya'kub b. Şeybe onun hakkında şöyle der: Ali b. el-Medînî'nin Ebû Ubeyde hakkında iyi konuştuğunu ve rivayetlerini doğruladığını duydum ve Araplardan ne anlattırsa doğru anlatırdı. Yine Zehebî onun hakkında şöyle der: Bu adam bir ilim deryası idi. Aynı zamanda Allah'ın kitabını, Resulullah'ın sünnetini, fikhin inceliklerini ve imamlar arasındaki ihtilafları da çok iyi bilirdi. O, Ahbâr konusuna önem verdiği kadar dil ve Ensâb konusuna da ilgi gösterdi.²⁸⁵ O, Ahbâr konusunda te'lif ettiği eserlerinde doğu haberlerine yoğunlaştı. Fars haberleri konusunda kitaplar yazdı. Ayrıca Basra'ya ve Basra'nın fethine ilgi duydu. Ehvâz ve Horâsân'ın²⁸⁶ fetihleri ile ilgili eser yazıp İrminiyye'nin²⁸⁷ fethi ile alakalı eser te'lif etti.²⁸⁸ Ebû Ubeyde, Haricilere özel ilgi duydu ve onlarla ilgili bir kitap yazdı. Bu yüzden Sa'leb, onu Haricelerle aynı düşünmekle itham etti.²⁸⁹ Ebû Ubeyde'nin bazı kitapları şunlardır: *Kitabu'l-Mesâlib*, *el-Futûh*, *el-Eyyâm*,

²⁸⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 19 (nâşirin mukaddimesi).

²⁸⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 9: 445-447.

²⁸⁶ Horâsân: Bir tarafı Irak sınırına dayanırken öbür tarafı Hind sınırına dayanmaktaydı. Eskiden buraya İşyiriyeye denirdi. Horâsân birçok ili kapsardı. En önemlileri şunlardır: Nisâbü, Herât, Belh, Tâlikân, Nesâ. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2: 350-354.

²⁸⁷ İrminiyye: Büyük ve Küçük İrminiyye diye ikiye ayrılır. Büyük İrminiyye, Hilât ve çevresidir. Küçük İrminiyye Tiflis ve Çevresidir. Safvân b. Muettal adlı sahabe'nin kabri buradadır. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1: 160.

²⁸⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 19 (nâşirin mukaddimesi).

²⁸⁹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 85.

*Mukâtilu'l-Fursân, Siffîn, Kudâtu'l-Basra, Ahbâru'l-Haccâc, Kitâbu'l-Evs ve'l-Hazrec,*²⁹⁰ *Kitâbu fedâili'l-Fures, Kitâbu ahbâri'l-fures.*²⁹¹ Halîfe'nin *Târîh* adlı kitabında ondan rivayette bulunduğu yerler şunlardır: Hz. Peygamber'in doğumu ve vefatı,²⁹² Fars haberleri,²⁹³ Ridde savaşları,²⁹⁴ Cemel savaşı,²⁹⁵ Hezân ve Rey'in fethi,²⁹⁶ Nehrevân harbi,²⁹⁷ Haricilerle savaş,²⁹⁸ Hz. Hüseyin'in öldürülmesi,²⁹⁹ Haccâc'ın İbnu'l-Eş'as ile savaşları.³⁰⁰ Halîfe, Ahbâr konusunda Ebû Ubeyde'ye güvenmiştir. O, '*Târîh*' adlı kitabında Muhammed b. Muaviye yoluyla Ebû Ubeyde'den rivayet nakletmiştir. Halîfe, Ebû Ubeyde'den doğuda yapılan fetihlerle ilgili haberleri alma konusunda yoğunlaşmıştır.

3. 1. 2. 6. Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 204/819)

Asıl adı, Ebu'l-Munzir Hişâm b. el-Ahbârî el-Bâhir Muhammed b. es-Sâib b. Beşer el-Kelbî el-Kûfi'dir. O, Ahbâr ve Ensâb ilmini çok iyi bilen büyük bir âlimdi. Fakat Şii olduğu için babası gibi terk edilenlerdendi. Ahmed b. Hanbel onun hakkında şöyle der: O, nesep ve gece sohbetlerini iyi bilirdi. Kimsenin ondan hadis alacağına inanmadım. İbnu Asâkir ise şöyle der: O, Rafizi'dir, güvenilir biri değildir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Kitâbu'l-Cemhere, Kitâbu Hilfi'l-Fudûl, Kitâbu'l-Kunâ, Kitâbu Mulûki't-Tavâif, Kitâbu Mulûki Kinde*'dir.³⁰¹

Halîfe, İbn Kelbî'den daha çok Müslümanların Raşid halifeler ve Emevîler döneminde Rumlarla alakalı olan rivayetleri almıştır.³⁰² Ayrıca Hz. Peygamber'in Fil olayından onbeş yıl öncesinde doğduğu,³⁰³ Yermük savaşı,³⁰⁴ Dımaşk'ın fethi,³⁰⁵

²⁹⁰ Şâkir Mustafâ, *et-Târîhü'l-Arabî ve'l-Muerrihûn*, 1: 97.

²⁹¹ Şâkir Mustafâ, *et-Târîhü'l-Arabî ve'l-Muerrihûn*, 1: 142.

²⁹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 54, 95.

²⁹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 50, 79, 93, 94.

²⁹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 111, 118, 125.

²⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 184.

²⁹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 151, 157.

²⁹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 197.

²⁹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 204, 209.

²⁹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 234.

³⁰⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 285.

³⁰¹ Zehebî, *Şiyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 101-103.

³⁰² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 167, 207, 208, 209, 272, 277, 292, 337, 345.

³⁰³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 53.

³⁰⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 130.

³⁰⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 126.

Haleb'in fethi,³⁰⁶ Kaysâriyye'nin fethi³⁰⁷ ile ilgili rivayetleri almıştır. İbnu'l-Kelbî, halifelerin haberlerine önem vermiş ve hususta Tarih'le ilgili bir kitap kaleme aldığı gibi halifelerle ilgili kitaplar yazmıştır. Belki de Halîfe'nin ondan naklettiği bilgiler bu Tarih kitabından alınmadır.³⁰⁸ Halîfe, başka alıntılarda ise sözü İbnu'l-Kelbî'ye isnad ederek şöyle der: "İbnu'l-Kelbî şöyle dedi."³⁰⁹ Halîfe, bir defa dışında onunla görüşüp görüşmediğini ve doğrudan ondan bilgi alıp almadığını açıklamamıştır.³¹⁰ Halîfe'nin tek bir yerde kullandığı ibare şöyle geçmektedir: "İbnu'l-Kelbî hocalarından bana aktardı."³¹¹ İbnu'l-Kelbî aktardığı haber Hz. Osman b. Affân'ın Bintü'l-Ferâfise ile evlenmesi olayıdır.³¹² Bir defaya mahsus açıklamasında ise Halîfe, bunu onula görüştüğüne ve ondan bilgi aldığına işaret etmek için zikretmiştir. Bu da muhaddislerin kullandıkları bir metottur.³¹³

3. 1. 2. 7. Ebu'l-Yakzân Sühaym b. Hafs (ö. 190/805)

Halîfe'nin *Târih* ve *Tabakât* adlı eserlerinde temel kaynak olarak kabul ettiği hocalarından birisidir. Ebu'l-Yakzân, Ensâb ve Ahbâr konularına önem vermiş ve bu alanlarda eser yazmıştır. Halîfe'nin Ebu'l-Yakzân'dan aldığı rivayetler *Târih* adlı kitabında şu konuları kapsamaktadır: Ridde Savaşları³¹⁴ Basra'nın fethi³¹⁵ Celûlâ savaşı,³¹⁶ Esbahân 'ın fethi,³¹⁷ Osmân b. Affân'ın öldürülmesi,³¹⁸ Cemel savaşı ve bu savaşta öldürülenleri,³¹⁹ Harre Vakası,³²⁰ Haccâc ile İbnu'l-Eş'as arasında geçen savaşlar.³²¹ Halîfe'nin Ebu'l-Yakzân'dan aldığı tarih ile ilgili bilgiler, Doğu'nun fethi, Cemel Vakası ve el-Cemâcim Vakası'nı ele almaktadır. Bunlar da Ebu'l-Yakzân'ın geniş bilgiler sunduğu konulardır. O, da bu olayların yaşandığı yıllarda

³⁰⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 135.

³⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 141.

³⁰⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 20 (nâşirin mukaddimesi).

³⁰⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 126, 130, 167, 208, 264, 331, 337, 341.

³¹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 20 (nâşirin mukaddimesi).

³¹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 160.

³¹² Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 160.

³¹³ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 20 (nâşirin mukaddimesi).

³¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 105.

³¹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 128.

³¹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 138.

³¹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 161.

³¹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 177.

³¹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 182, 183, 185, 190.

³²⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 236, 237, 238.

³²¹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 281, 283.

Basra'da yaşamaktaydı. Orada görüyoruz ki Basra'da meydana gelen savaşların yerlerini zikretmektedir. Ayrıca idâre ile ilgili bilgileri; Basra, Kûfe ve Vâsıt'ta Polis teşkilatı başkanlarının isimleri;³²² Emevîler dönemindeki Irak valilerinin isimleri; Halifelerin vefat yılları, öldükleri yerleri ve bazen de doğum yerleri ile ilgili bilgileri vermektedir. Bu, Ebu'l-Yakzân'ın çok önem verdiği konulardır. Aynı zaman da Emevîlerin haberleri ve Basra'da meydana gelen olaylara ağırlık vermiştir.³²³

3. 1. 2. 8. el-Velîd b. Hişâm el-Kahzemî (ö. 222/836)

Halîfe, tarih konusunda el-Velîd b. Hişâm'dan doğrudan rivayet nakletmiştir. Ondak naklettiği rivayetlerin büyük bir kısmını el-Velîd babasından, o da dedesinden almıştır. El-Velîd'in dedesi, Kahzem b. Süleyman b. Zekvân ki o da Ebû Bekir es-Sakafî'nin azatlısıdır. Denilir ki o Amr b. el-As'ın azatlısı olup aslen Esbahân (tutsağı)³²⁴ tutsaklarındanır.³²⁵ O, Yusuf b. Ömer es-Sakafî zamanında, haraç kâtibi olarak görev yapmaktaydı.³²⁶ İdare ile ilgili bilgileri toplamaya önem vermiştir. Bu nedenle görevi icabı resmi vesikalardan istifade etmek ona kolay gelmiştir.³²⁷ Ondak gelen rivayetler Raşîd halifeler döneminde Irak, doğu eyaletleri, Şam ve Mısır'da gerçekleştirilen İslâmî fetihleri kapsar. El-Velîd, rivayetlerinde fethin savaşla mı yoksa barışla mı gerçekleştiğini beyan eder. Bu durumu da fethedilen ülkelerdeki ilişkinin sınırlandırılması açısından belirtir.³²⁸ Fetihle ilgili ondan alınan rivayetlerden bazıları şunlardır: Dımaşk'ın fethi,³²⁹ Basra'nın fethi,³³⁰ Ehvâz'ın fethi,³³¹ Tuster'in fethi,³³² İskenderiyye fethi,³³³ Sâbûr'un fethi,³³⁴ Esbahân'ın fethi,³³⁵ Cürçân'ın fethi.³³⁶ El-Velîd, bazen fethedilen ülkelere konulan cizye miktarlarını da

³²² Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 308, 317.

³²³ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 20 (nâşirin mukaddimesi).

³²⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 162.

³²⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 21 (nâşirin mukaddimesi).

³²⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 368.

³²⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 21 (nâşirin mukaddimesi).

³²⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 21 (nâşirin mukaddimesi).

³²⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 126, 130, 167, 208, 331, 337.

³³⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 128.

³³¹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 134.

³³² Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 140, 144.

³³³ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 150.

³³⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 158.

³³⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 21 (nâşirin mukaddimesi).

³³⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 163.

söyler. Ehvâz'dan alınan cizye miktarı: İki milyon sekizyüz doksan bin dirhem,³³⁷ Sâbûr'dan alınan cizye miktarı: Üç milyon üçyüzbin yedilik dirhem.³³⁸ Ayrıca el-Velîd, Emevîler döneminde Irak valilerini; Basra, Kûfe ve Vâsît'ta polis teşkilatı başkanlarını,³³⁹ haraç veya resail divan başkanlarını ve hâciblik yapan görevlileri³⁴⁰ zikretmeye büyük önem vermiştir.³⁴¹ Kahzem, halifelerin yaşlarını, onların ölüm tarihine yerini, bazen de doğum tarihi ve yerini³⁴² kaydetmiştir.³⁴³ Emevî halifelerinden bazılarının ölüm tarihlerini burada zikrediyoruz. Abdu'l-Melîk b. Mervân'ın vefatı,³⁴⁴ el-Velîd b. Abdu'l-Melik'in vefatı,³⁴⁵ Süleymân b. Abdu'l-Melik'in vefatı,³⁴⁶ Ömer b. Abdu'l-Azîz'in vefatı,³⁴⁷ Yezîd b. Abdu'l-Melik'in vefatı,³⁴⁸ Hişâm b. Abdu'l-Melik'in vefatı,³⁴⁹ el-Velîd b. Yezîd b. Abdu'l-Melik'in vefatı,³⁵⁰ Yezîd b. el-Velîd b. Abdu'l-Melik'in vefatı,³⁵¹ Mervân b. Muhammed'in vefatı.³⁵² Halîfe'nin Velid b. Hişâm'dan Ridde savaşları ile ilgili rivayetleri,³⁵³ Muâviye'nin Irak'ı Ziyâd b. Ebîh için toplaması ile ilgili rivayeti,³⁵⁴ sadece el-Velîd b. Hişâm zikreder. Halîfe'nin *Târîh* adlı kitabında Velîd b. Hişâm'dan naklettiği rivayet sayısı yirmi beştir. Ayrıca Halîfe, her rivayetinde “bana el-Velîd b. Hişâm nakletti” der. Bu durum onunla karşılaşarak rivayet aldığı ve bu hocasını diğerlerinden daha fazla önemseyişini gösterir. Bizzat kendisi onunla muhatab olduğu için de muhatab olmadan aldığı rivayetlerden öncelediği sonucuna varılabilir.

Kahzem, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un halifeliğinden sonraki dönemlere kadar yaşadı ve el-Velîd, el-Mansûn vefat yılını H. 158 olarak verir.³⁵⁵

³³⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 134.

³³⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 158.

³³⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 212, 308, 317.

³⁴⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 212.

³⁴¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 21 (nâşirin mukaddimesi).

³⁴² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 446.

³⁴³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 21 (nâşirin mukaddimesi).

³⁴⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 292.

³⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 309.

³⁴⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 316.

³⁴⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 321.

³⁴⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 331.

³⁴⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 356.

³⁵⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 363, 365.

³⁵¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 369.

³⁵² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 404, 408.

³⁵³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 118.

³⁵⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 211.

³⁵⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 429.

Halîfe'nin divanlarla olan ilişkisi olan kaynaklardan faydalanması, idâri konulara önem verdiğini bize göstermektedir. Onun verdiği bu önem çağdaşlarından ve kendisinden sonra gelen tarihçilerin ilgisinden kat kat fazlacadır. Taberî, Velîd b. Hişâm'dan, dedesi Kahzem'değil, başka râvîlerden aldığı bazı metinler nakletmektedir. Bu rivayetlerin bazıları, İbn Ziyâd'ın Basra'dan kaçması, el-Haccâc'ın Cemacîm esirlerini cezalandırması ve Basra ile ilgili rivayetlerdir. Diğer rivayetler ise el-Mansûr'un halifeliği zamanında ortaya çıkan belirgin olayları içermektedir.³⁵⁶

3. 1. 2. 9. Abdullah b. Muğîre

Halîfe, rivayetlerini Abdullah b. Muğîre'den, o da babası el-Muğîre'den almıştır. El-Muğîre'nin divanlarla ilişkili olduğu görülmektedir. O, Mûsâ el-Hâdî'nin vefatından sonraki yıllara kadar yaşadı ve el-Hâdî'nin vefat tarihini³⁵⁷ yazdı.³⁵⁸ Ayrıca Halîfe, fetihlerle ilgili rivayetleri de ondan almaktadır. Onlardan bazıları şunlardır: Dimaşk'ın fethi,³⁵⁹ Ürdün'ün fethi,³⁶⁰ Haleb, Antakya ve Menbec'in fethi³⁶¹ ve Kinnesrîn'in fethi.³⁶² Halîfe, İslâm komutanlarından Kuteybe b. Müslim³⁶³ ve Yezîd b. Mühelleb'in³⁶⁴ öldürülmesi rivayetini Abdullah b. Muğîre'den alır.

Abdullah b. Muğîre'nin rivayetleri, Suriye, Mısır ve Doğu yerlerindeki fetihleri kapsamaktadır. Abdullah, fetihlerin savaşla mı, yoksa barışla mı olmasına önem verip açıklamıştır.³⁶⁵ Ayrıca anlaşmanın şartlarını ve bazen de fethedilen ülkelere konulan cizye miktarlarını³⁶⁶ zikreder.³⁶⁷ O, Irak valilerinin, Polis teşkilatı başkanlarının, resâil divanı kâtiplerinin ve hâciblerinin isimlerini³⁶⁸ belirtmeye

³⁵⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 21 (nâşirin mukaddimesi).

³⁵⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 446.

³⁵⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 22 (nâşirin mukaddimesi).

³⁵⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 126.

³⁶⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 129.

³⁶¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 134-135.

³⁶² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 135.

³⁶³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 313.

³⁶⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 325.

³⁶⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 126, 130, 135.

³⁶⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 126, 130.

³⁶⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 22 (nâşirin mukaddimesi).

³⁶⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 212, 308, 317.

çalıştığı gibi halifelerin vefat yılı ve yerini, yaşlarını ve bazen de onların doğum tarihi ve yerini³⁶⁹ zikretmeye önem vermektedir.³⁷⁰

3. 1. 2. 10. Abdullah b. Lehiâ (ö. 174/790)³⁷¹

Tam adı, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Lahiâ b. Ukbe b. Lehiâ el-Hadremî el-Ğafikî el-Mısri'dir. O, Rivâyet, Ahbâr ve Hâdis konularında çok tekrar ederdi. Muhammed b. Sa'd onun hakkında şöyle der: O, güvenilirlik konusunda zayıftır. Kim ilkin ondan bir şey duysa onu bu durumu ondan daha sonra duyardan daha iyidir.³⁷² Abdu'l-Ğanî b. Saî'd el-Ezdî ondan şöyle bahseder: “el-Abâdile, İbn Lahiâ'dan rivayet ediyorsa, o, güvenilirirdir. İbn Mubârek, İbn Vehb ve el-Mukri de aynı görüştedir.”³⁷³ Ebû Ca'fer el-Mansûr'un emriyle H. 155 yılında Mısır'a kadı olarak atandı. H. 164 yılında görevinden ayrıldı. O, Ramazan ayında hilalin ortaya çıkmasını gözetleyen ilk kadıdır.³⁷⁴ Halîfe, rivayetleri İbn Lehiâ'dan doğrudan değil, bilakis onun öğrencileri yoluyla nakletmiştir. O, naklettiği rivayetlerin çoğunda şöyle dedi: “ İbn Lehiâ'yı işitenler bana anlattı”.³⁷⁵ Halîfe, ondan aldığı bazı rivayetler Mısır'ın fethi³⁷⁶ ve Afrika'nın kuzeyi³⁷⁷ ile ilgilidir. Yapılan fetihlerin zorla³⁷⁸ mı yoksa barışla mı yapıldığını ifade eden durumu açıklar.³⁷⁹ Halîfe, İbn Lehiâ'nın vefat tarihini H. 174 olarak verir.³⁸⁰

3. 1. 2. 11. Ebû Hâlid el-Basrî (ö. 189/804)³⁸¹

Tam adı, Yûsuf b. Hâlid b. Umeyr es-Semtî Ebû Hâlid el-Basrî'dir.³⁸² Halîfe'nin hocalarından birisidir. İbn Mâ'in, Ebû Hâtim er-Râzî, Amr b. Ali el-

³⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 446.

³⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 22 (nâşirin mukaddimesi).

³⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2: 412.

³⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 3: 38; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2: 411-413.

³⁷³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2: 413.

³⁷⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, 3: 38.

³⁷⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 143, 160.

³⁷⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 143.

³⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 152, 160, 212.

³⁷⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 143.

³⁷⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 22 (nâşirin mukaddimesi).

³⁸⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 449.

³⁸¹ Zehebî, *Tehzîbu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, 10: 143.

Fellâse, en-Nesâî ve diğerkleri onu zayıf olarak görmüşlerdir.³⁸³Ya'kûb b. Şeybe onun hakkında şöyle der: Yûsuf b. Hâlid fakihlerden biridir. Fakat hadis konusunda değil.³⁸⁴ İbn Sa'd onun hakkında şöyle der: “ O, rey, fetva ve şurût konularında engin bir görüşe sahipti.³⁸⁵ Halîfe, *Târîh* adlı eserinde adıyla değil, künyesiyle zikretmiştir.³⁸⁶ Ebû Hâlid, Emevîler döneminde Kuzey Afrika ile ilgili rivayetleri vermiştir. Muâviye b. Ebî Süfyan döneminde müslümanların Sikliyye ve Serdâniye adalarının fethi³⁸⁷ Mağrib Celûlâ'sının fethi³⁸⁸ ve oradaki Haricilerin hareketleri,³⁸⁹ Yezîd b. Ebî Müslim öldürülmesi³⁹⁰ ile ilgili rivayetler nakleder. Ebû Hâlid bütün bu rivayetleri kimseye isnad etmez. Ayrıca doğu fetihleri ile ilgili rivayetleri de vardır. Şervân, Cemrân, el-Berrân, Sûl ve el-Bab'ın fethi,³⁹¹ Arapların Türklerle olan ilişkileri,³⁹² Hazarlar'la olan ilişkileri³⁹³ ile ilgili rivayetleri ise ya Ebu'l-Berrâ en-Nümeyrî'den ya da Ebu'l-Hattâb el-Esedî'den almıştır. Sadece rivayetlerden biri Raşid halifelerden Hz. Osman dönemi ile ilgilidir.³⁹⁴

3. 1. 2. 12. İsmail b. İbrahim eş-Şu'ayrâvî el-Atekî (ö. 194/809)

Halîfe, *Târîh* adlı eserinde İsmâil'den “ bana anlattı” şeklinde doğrudan rivayet nakletmiştir.³⁹⁵ Halîfe; Hâlid b. Abdullahel-Kuserî'nin öldürülmesi, Velîd b. Yezîd dönemindeki fitne olayları,³⁹⁶ Velîd'in öldürülmesinden sonra Yezîd b. Velîd tarafından yapılan konuşmanın tümü,³⁹⁷ Mervân b. Muhammed'e bey'at ve İbrâhîm b. Velîd'in tahttan indirilmesi,³⁹⁸ Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Ca'fer'e bey'at haberi³⁹⁹ ile ilgili rivayetleri İsmâil'den alır.⁴⁰⁰ Ayrıca İsmâil, Irak ve Hicaz'daki

³⁸² Zehebî, *Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, 10: 142.

³⁸³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 22.

³⁸⁴ Zehebî, *Tezhibu Tehzibi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, 3: 143.

³⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2: 411.

³⁸⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 210, 211, 345.

³⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 345.

³⁸⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 211.

³⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 352-353.

³⁹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 326.

³⁹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 307.

³⁹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 320, 331, 338, 344.

³⁹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 328, 329, 341, 342, 343.

³⁹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 163.

³⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 362, 363.

³⁹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 363.

³⁹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 365.

³⁹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 372.

³⁹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 375.

⁴⁰⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 362.

Haricilerin haberlerine⁴⁰¹ ve şehrin yakınında meydana gelen Kudeyd vakasının⁴⁰² haberlerine de önem vermiştir.⁴⁰³ Ayrıca ed-Dahhâk el-Hâricî'nin Irak Cezire'sindeki askeri hareketlerini ayrıntılarıyla anlatmıştır.⁴⁰⁴ Halîfe, İbrâhîm b. İsmâil'in vefat tarihini H. 194 olarak verir.

3. 1. 2. 13. İsmâil b. İshâk

Halîfe, *Târîh* adlı eserinde İsmâil'den “ bize anlattı” şeklinde doğrudan rivayet nakletmiştir.⁴⁰⁵ İsmâil, Mansûr b. Cumhûr'un ed-Dahhâk b. Kays el-Hâricî'ye karşı yaptığı savaşları,⁴⁰⁶ Mervân b. Muhammed'in Haricilere karşı yaptığı mücadeleleri,⁴⁰⁷ ayrıntılarıyla verir. Ayrıca İsmâil, İbn Hubeyre'nin Ubeyde b. Sivâr'ı ve arkadaşlarını öldürmesi,⁴⁰⁸ Abdullah b. Yahya b. el-A'var el-Kindî'nin isyan çıkarması,⁴⁰⁹ Ebî Hamza el-Haricî'nin Mekke'deki konuşması,⁴¹⁰ Şeybân b. Abdu'l-Azîz el-Yeşkûrî'nin öldürülmesi, Ebî Müslim el-Horasanî'nin ortaya çıkması ve Nasr el-Kirmânî'nin öldürülmesi ile ilgili olaylara dair rivayetleri nakleder.

3. 1. 2. 14. Abdu'l-Melik b. Kureyb el-Asma'î (ö. 215/830)

Halîfe, el-Asma'î ile tanışmış ve *Târîh* adlı eserinde el-Asma'î'den “ bize anlattı”⁴¹¹ şeklinde doğrudan rivayet nakletmiştir.⁴¹² Halîfe, el-Asma'î'den fazla rivayet nakletmemiştir. Ondan sadece *et-Tabakât*⁴¹³ adlı eserinde bir ve *Târîh* adlı eserinde ise iki rivayet nakletmiştir. *Târîh* adlı eserinde geçen rivayetlerden biri, Haccâc ile eş-Şa'bi arasında geçen konuşma ile ilgilidir,⁴¹⁴ diğeri ise Abdu'l-Azîz b. Ömer b. Abdu'l-Azîz'in babasının ömrü ilgili rivayetidir.⁴¹⁵ Halîfe, el-Asma'î'nin

⁴⁰¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 376.

⁴⁰² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 393.

⁴⁰³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 23 (nâşirin mukaddimesi).

⁴⁰⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 23 (nâşirin mukaddimesi).

⁴⁰⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 393.

⁴⁰⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 377-378.

⁴⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 393-395.

⁴⁰⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 384.

⁴⁰⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 384-385.

⁴¹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 386-387.

⁴¹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 157.

⁴¹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 23 (nâşirin mukaddimesi).

⁴¹³ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 79.

⁴¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 287-288.

⁴¹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 321.

vafat tarihini H. 215 ve tam adına da Abdu'l-Melik b. Kureyb el-Asma'î olarak verir.⁴¹⁶

3. 1. 3. Halîfe'nin Rivayet Naklettiği Muhaddisler

Halîfe, Basralı Muhaddis hocalarından çok sayıda rivayet nakletmiştir. Muhaddisler, Peygamber sîretine, İslâmî fetihlere ve yapılan fetihlerin zorla mı yoksa barışla mı olduğuna dair açıklamaya önem vermişlerdir. Bunlar ise, ilmi ve fihhi önemi olan eski bilgilerdir. Muhaddisler, İslâm hissiyatına tesir eden fitnelere önem verdiler ki bu durum râvîlerin inançlarını öğrenmede ve onların siyasi eğilimlerini sınırlamada önemi büyüktür. Yine Cemel vakası ve Hz. Osman'ın öldürülmesi gibi, Hadis isnadlarının tenkidi hususundaki durumu açısından önemlidir. Onlar, Kurra ve Muhaddislerle ilgili olaylara önem vermişlerdir. Bu nedenle Cemacîm vakasına önem vermişler ve bununla ilgili haberleri geniş bir şekilde bildirmişlerdir. Ayrıca âlimlerin ve emîrlerin vefatlarını kaydetmeye önem vermişlerdir. Basra'daki geçim durumları, onların şehirleri ile ilgili olan olaylara önem vermelerine sebep olmuştur. Halîfe, bazılarında kimi zaman çok, diğer bazılarında ise bir veya iki rivayet nakletmiştir.⁴¹⁷

Kendilerinden çok sayıda rivayet naklettiği muhaddisler şunlardır:

3. 1. 3. 1. Hâtîm b. Müslim

Tam adı, Hâtîm b. Ebî Sağîre'dir. Babasının adı ise Müslim Ebû Yûnis el-Kuşeyrîya da el-Bâhilî'dir. Güvenilir bir hadisçidir. İbn Muin, Ebû Hâtîm, Nesâî, el-İclî, İbn Sa'd ve İbn Hibbân onun güvenilir bir hadisçi olduğunu söylemişlerdir.⁴¹⁸

Halîfe, *Târîh* adlı eserinde de ondan çok sayıda rivayet nakletmiştir. Bu da Hâtîm'in Ahbâr, Ensâb'ın yanında Hadis'e önem verdiğini göstermektedir.⁴¹⁹ Halîfe, ondan el-Velîd b. Yezîd b. Abdu'l-Melik b. Mervân'ın öldürüldüğünde kırk beş yaş ve bir kaç ayını doldurması ve Yezîd b. el-Velîd b. Abdu'l-Melik'in yaşı,⁴²⁰ Cemel vakasında on üç bin kişinin öldürüldüğünü, Hz. Ali'nin arkadaşlarından dört yüz ile

⁴¹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 475.

⁴¹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 23-24 (nâşirin mukaddimesi).

⁴¹⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1: 324.

⁴¹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 24 (nâşirin mukaddimesi).

⁴²⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 369.

beş yüz kişi arasında olduğu,⁴²¹ Cemel Vakası⁴²² Mervân b. Muhammed'in H. 132 yılında öldürüldüğü ve halifeliğinin beş yıl on ay ve on gün olduğu⁴²³ ile ilgili rivayeti nakleder.

3. 1. 3. 2. Ümeyye b. Hâlid el-Kaysî (ö. 200/815)

Tam adı, Ebû Abdullah Ümeyye b. Hâlid b. el-Esved el-Basrî b. Hüdbetü'l-Ezdî'dir. Ebû Zur'a, Ebû Hâtim ve et-Tirmizî onun güvenilir olduğunu söylerler. Ed-Darekutnî ise onun hakkında şöyle der: "Onun hakkında hayırdan başka bir şey bilmem."⁴²⁴ Halîfe, *Tabakât* adlı eserinde ondan iki rivayet almıştır.⁴²⁵ Halîfe, *Târîh* adlı eserinde ondan rivayet aldığı yerler şunlardır: Hicretin sekizinci senesinde Taif Gazvesi,⁴²⁶ Hicretin onüçüncü senesinde Hz. Ömer'in halife olduğu zaman kendi yerine hac emirliği yapması için Abdurrahman b. Avf'ı görevlendirmesi,⁴²⁷ Hicretin yirmi üçüncü senesinde Hz. Ömer'in Abdullah b. Arkam'ı Beytü'l-Mal'dan sorumlu yapması,⁴²⁸ Hicretin seksen birinci senesinde İbn Eş'as'ın Haccâc'a karşı ordu hazırlarken okuduğu şiirler,⁴²⁹ Hicretin seksen ikinci senesinde Cemacim Savaşı ve ölen kurra isimleri⁴³⁰ ve aynı yılda Düceyl gecesinde kaybolan kişilerin isimleri⁴³¹ ile ilgili rivayetlerdir.

3. 1. 3. 3. Yezîd b. Zuray' el-Basrî (ö. 182/798)

O, Basra'da kendi zamanlarında hadis imamlarından olup on muhaddisten biridir. Yahyâ b. Mu'in onun hakkında şöyle der: "O, Basra'lı hocaların en sağlamıdır." Ebû Hâtim er-Razî şöyle der: O, güvenilir bir imamdır. Ahmed b. Hanbel ise onun hakkında şöyle der: O, Basra'nın reyhanesi idi, en hafızı ve en

⁴²¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 186.

⁴²² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 183.

⁴²³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 404.

⁴²⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1: 188.

⁴²⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 153, 190.

⁴²⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 89.

⁴²⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 120.

⁴²⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 156.

⁴²⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 280.

⁴³⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 282.

⁴³¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 283.

sağlamı idi.⁴³² Buhârî, Sahîh'in de Yezîd b. Zuray' üzerinden Halîfe'den oniki yerde hadis rivayet etmiştir.⁴³³ Halîfe, *Târîh* adlı eserinde ondan bazı rivayetler zikreder. Onlardan bazıları şunlardır: Bakara süresinin 189. ayeti⁴³⁴ Peygamber'in yaşı ve Mekke ve Medine'de kaç yıl ikamet ettiği,⁴³⁵ Hz. Peygamber'e Mekke ve medine'de kaç yıl vahiy nazil olduğu,⁴³⁶ Bedir savaşının ne zaman olduğu,⁴³⁷ Uhud savaşında şehid olan sahabelerin sayısını,⁴³⁸ Resulullah (s. a. s.)'ın Medine'de onaltı ay boyunca Kudüs'e doğru namaz kıldığı,⁴³⁹ Hz. Peygamber'in yaşını 65 olarak verdiği,⁴⁴⁰ Kadisiyye savaşında Farslılarda ordu sayısının kırkbin ve fil sayısının 70 olduğu,⁴⁴¹ Azerbeycan'ın fethi,⁴⁴² ile ilgilidir. Ayrıca Halîfe, onun doğum tarihi⁴⁴³ ve vefat tarihi ve Yezîd b. Zuray'ın râvîsi Muhammed b. Minhâl ed-Darîr'in vefat tarihini⁴⁴⁴ verdiği yerlerde onun adını zikreder.

3. 1. 3. 4. Ğunder (ö. 193/808)

Tam adı, Ebû Abdullah el-Hüzelî, Muhammed b. Ca'fer'dir. Ona "Ğunder" ismini İbn Cureyc koydu. Yahyâ b. Muîn onun hakkında şöyle der: "O, insanların en doğru yazanı idi. Bazıları onu hataya düşürmek istediler, yapamadılar. Ondan Ahmed b. Hanbel, Ali el-Medînî ve Yahyâ b. Muîn rivayette bulunmuşlardır.⁴⁴⁵

Halîfe, ondan Basra'nın fethi,⁴⁴⁶ Mâhdînar'ın fethi,⁴⁴⁷ Amr b. As'ın Muhammed b. Ebî Bekir es-Siddîk'ı öldürmesi⁴⁴⁸ ve İbu'l-Eş'as ayaklanması⁴⁴⁹ ile ilgili rivayetleri nakleder.

⁴³² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 8: 296-298.

⁴³³ el-Buhârî, h. No: 1338, 3207, 3239, 3637, 4068, 4090, 4476, 5068, 6093, 7089, 7384, 7539.

⁴³⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 49.

⁴³⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 53.

⁴³⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 53.

⁴³⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 54.

⁴³⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 58.

⁴³⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 68.

⁴³⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 64.

⁴⁴⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 95.

⁴⁴¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 89.

⁴⁴² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 151.

⁴⁴³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 329.

⁴⁴⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 479.

⁴⁴⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 9: 98-99.

⁴⁴⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 128.

⁴⁴⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 151.

⁴⁴⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 192, 193.

Ğander'in rivayetleri Cemel⁴⁵⁰ ve Cemâcim⁴⁵¹ vakaları gibi Basra ile bağlantılı olaylarla ilgilidir. Diğer bazıları ise Hz. Osmân'ın öldürülmesi⁴⁵² ve İbn Zübeyr'in ayaklanması gibi fitne olayları ile bağlantılıdır.⁴⁵³ Ayrıca, Kâbe'nin yakılması olayını da ondan nakleder.⁴⁵⁴ Halîfe, onun vefat tarihini H. 193 olarak verir.⁴⁵⁵

3. 1. 3. 5. Süleymân Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/819)

O, Ebû Dâvud b. el-Cârûd, büyük hafız ve müsnedi olan biridir. Abdurrahman İbnu Mehdî onun hakkında şöyle der: Ebû Dâvud insanların en doğru sözlüsüdür.⁴⁵⁶ Halîfe'nin ondan, Hz. Peygamber'in Mekke'de ve Medine'de kalma süresinin onar yıl olduğu,⁴⁵⁷ Resulullah (s. a. s.)'in Medine'de on altı ay boyunca Kudüs'e doğru namaz kıldığı,⁴⁵⁸ Hicretin ikinci yılında gerçekleşen Bedir Gazvesi,⁴⁵⁹ Resulullah (s. a. s.)'in yaşının 63 olduğu,⁴⁶⁰ Hz. Ebû Bekir'in yaşının 63 olduğu,⁴⁶¹ Hz. Ömer'in yaşının 63 olduğu,⁴⁶² Hz. Osman'ın öldürülmesi⁴⁶³ ile ilgili rivayetleri nakleder. Ayrıca Halîfe, Ebû Dâvud'un vefat tarihini de verir.⁴⁶⁴ Halîfe tarafından nakledilen rivayetler; Sîret, Hz. Osman'ın öldürülmesi ve Cemel vakası ile ilişkilidir.⁴⁶⁵

⁴⁴⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 282, 287.

⁴⁵⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 184, 191.

⁴⁵¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 282.

⁴⁵² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 171, 172.

⁴⁵³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 25 (nâşirin mukaddimesi).

⁴⁵⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 252.

⁴⁵⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 466.

⁴⁵⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 9: 378-381.

⁴⁵⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 53.

⁴⁵⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 64.

⁴⁵⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 58.

⁴⁶⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 94.

⁴⁶¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 121.

⁴⁶² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 153.

⁴⁶³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 171.

⁴⁶⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 472.

⁴⁶⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 24 (nâşirin mukaddimesi).

3. 1. 3. 6. Kehmes b. el-Minhâl (ö. 149/766)

Tam adı, Ebû Osmân Kehmes b. el-Minhâl es-Sedûsî el-Basrî el-Lu'lu' dir.⁴⁶⁶ Halîfe, *Târîh* adlı eserinde ondan “Kehmes b. Minhâl bize ve bana anlattı” şeklinde iki doğrudan rivayet nakletmiştir.⁴⁶⁷ Ebû Tâlib, İbnu Ebî Haysem ve Abdullah b. Ahmed onun güvenilir olduğunu söylediler. Buhârî, ondan Halîfe üzerinden Hz. Peygamber’in Ebû Bekir, Ömer ve Osmân’la beraber Uhud dağına çıkması ile ilgili hadisi rivayet etmiştir.⁴⁶⁸ Halîfe, Kehmes’ten birkaç rivayet almıştır. İlk iki rivayet Hz. Osman’ın öldürülmesi,⁴⁶⁹ Hz. Osman’ın öldürülmesi olayında kendini korumak isteyen Ensâr’ın talebini geri çevirmesi,⁴⁷⁰ İbn Hübeyre ve İbn Ömer’in kılıcını kuşanmasına Hz. Osman’ın onları men etmesi,⁴⁷¹ Hz. Osman’ın odasından en son Hasan b. Ali’nin çıkması,⁴⁷² diğer rivayet ise Cemel vakasında öldürülen kişilerin yirmibin olduğu⁴⁷³ ile ilgilidir. *Târîh* adlı kitabı tahkik eden Ekrem Ziya el-Ömerî, bu üç rivayetin Saîd b. Ebî Urube’den olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁴

3. 1. 3. 7. Mu'temir b. Süleymân (ö. 187/802)⁴⁷⁵

Tam adı, Mu'temir b. Süleymân b. Tarhân et-Teymiyyu, Ebû Muhammed el-Basrî’dir. Buhârî, Sahîh’in de Mu'temir b. Süleymân üzerinden Halîfe’den altı yerde hadis rivayet etmiştir.⁴⁷⁶ Halîfe’nin *Târîh* adlı kitabında ondan, Hz Osmân zamanında meydana gelen fitne olayları⁴⁷⁷ ve Hz. Osmân’ın teşrîk günlerinin ortalarında öldürülmesi,⁴⁷⁸ Harûrâlıları hürriyete kavuşturan ilk kişi⁴⁷⁹ ile ilgili rivayetleri nakleder. Ayrıca Halîfe, Mu'temir b. Süleymân’ın doğum tarihi⁴⁸⁰ ve vefat tarihini⁴⁸¹ nakleder.

⁴⁶⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3: 476.

⁴⁶⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 170, 171, 186.

⁴⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3: 476- 477, el-Buhârî, *h. no: 3686*.

⁴⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 170, 171.

⁴⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 173.

⁴⁷¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 173.

⁴⁷² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 174.

⁴⁷³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 186.

⁴⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 25 (nâşirin mukaddimesi).

⁴⁷⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4: 117.

⁴⁷⁶ el-Buhârî, *h. no: 4120, 6305, 7089, 7384, 7508, 7553*.

⁴⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 168-169.

⁴⁷⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 176.

⁴⁷⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 192.

⁴⁸⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 338.

⁴⁸¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 458.

3. 1. 3. 8. Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830)

Tam adı, Ebû Abdullah el-Basrî el-Kâdî, Muhammed b. Abdullah b. el-Müsennâ b. Abdullah b. es-Sahâbî Enis b. Mâlik el-Ensârî'dir. İbn Ebî Hâtim, Dâre Kutnî, Yahyâ b. Muîn ve en-Nesâî onun güvenilir⁴⁸² olduğu söylediler. Buhârî ise ondan sadece bir hadis rivayet etmiştir.⁴⁸³ Halîfe'nin hocalarından biridir.⁴⁸⁴ Halîfe'nin ondan Yemâme savaşındaki bir sahne,⁴⁸⁵ Hz. Ebû Bekir'in İkrime b. Ebû Cehl'i Ammân ve Yemen'e dinden dönenlere karşı savaşması için göndermesi,⁴⁸⁶ Şamlı birinin Kâbe'yi yakması olayı⁴⁸⁷ ile ilgili rivayetleri nakleder. Sonra Halîfe, el-Ensârî'nin doğum tarihini nakleder.⁴⁸⁸

3. 1. 3. 9. Yahyâ b. Muhammed b. Muhammed el-Ka'bi

Halîfe, el-Ka'bi'den doğrudan rivayet nakletmiştir.⁴⁸⁹ Halîfe, ondan insanların tarihi, hangi dönemde hangi olayla başlattıkları,⁴⁹⁰ Müslümanların, tarihi, Muhacirlerin hicretiyle başlatması,⁴⁹¹ Hz. Ömer'in fil yılından onüç sene sonra dünyaya gelmesi,⁴⁹² Hz. Osmân'ın seksen iki senesinde öldürülmesi⁴⁹³ Haccâc ve İbnu'l-Eş'as arasında geçen ez-Zâviye savaşında ölenlerin isimleri,⁴⁹⁴ el-Velîd'in Medine şehrinde H. kırk beş senesinde doğması,⁴⁹⁵ el-Velîd b. Yezîd b. Abdu'l-Melik b. Mervân'ın kırk dört veya kırk beş yaşlarında öldürülmesi⁴⁹⁶ ile ilgili rivayetleri nakleder.

⁴⁸² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3: 614-615.

⁴⁸³ el-Buhârî, *h. no: 1651*.

⁴⁸⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 25 (nâşirin mukaddimesi).

⁴⁸⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 108.

⁴⁸⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 123.

⁴⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 252.

⁴⁸⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 349.

⁴⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 50.

⁴⁹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 50.

⁴⁹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 50.

⁴⁹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 153.

⁴⁹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 177.

⁴⁹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 282.

⁴⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 309.

⁴⁹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 363.

3. 1. 3. 10. Mâsâ b. İsmâîl et-Tebûzkî (ö. 223/ 837)⁴⁹⁷

O, Ebû Seleme, Mûsâ b. İsmâîl el-Minkerî el-Basrî et-Tebûzkî'dir.⁴⁹⁸ O, ilimde bir derya idi.⁴⁹⁹ Yahyâ b. Muîn onun hakkında şöyle der: O, emin ve güvenilirdir.⁵⁰⁰ Halîfe, ondan doğrudan rivayet nakletmiştir.⁵⁰¹ Halîfe, ondan Usâme b. Zeyd'in Hz. Peygamber ölüm döşeginde iken Usâme'nin ordusunun gönderilmesini istemesi,⁵⁰² Hz. Ebû Bekir'in Ridde olaylarında Benî Suleym'e karşı Halid b. Velîd'i görevlendirmesi,⁵⁰³ Nihâvend savaşı⁵⁰⁴ ile rivayetleri nakleder. Ayrıca Halîfe, onun vefat tarihini H. 223 olarak verir.⁵⁰⁵

3. 1. 3. 11. Abdulvehhâb b. Abdulmecid es-Sakafî (ö. 194/809)

Halîfe'nin hocalarındandır. Halîfe, ondan Hz. Peygamber'in Kudüs'e doğru on altı ay boyunca namaz kıldığı ve Bedir'den iki ay önce Ka'be'ye döndüğü,⁵⁰⁶ Benî Mustalık gazvesi, Hz. Peygamber'in Cüveyriye ile evlenmesi ve ifk hadisesi,⁵⁰⁷ Hz. Peygamber'in altmış üç Yaşındayken vefat etmesi,⁵⁰⁸ Hz. Osmân'ın öldürülmesi ile ilgili rivayetleri nakleder. Halîfe, doğu bölgerinin fethi ile ilgili rivayetlerinin olduğunu söyler.⁵⁰⁹ Ayrıca Halîfe, onun tarihini H. 194 olarak verir.⁵¹⁰

3. 1. 3. 12. Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813)

Halîfe, ondan Hz. Peygamber'in vefatının müslümanlar üzerindeki tesiri,⁵¹¹ Hz. Osman'ın öldürülmesi,⁵¹² Cemel vakası,⁵¹³ Yezîd b. Muaviye beyat edilmesi⁵¹⁴ ile ilgili rivayetleri nakleder. Ayrıca İbn Mehdî'nin vefat tarininin H. 198 olarak verir.

⁴⁹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 4: 170.

⁴⁹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 360-361.

⁴⁹⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 9: 361.

⁵⁰⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4: 170.

⁵⁰¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 148.

⁵⁰² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 100.

⁵⁰³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 103.

⁵⁰⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 148.

⁵⁰⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 477.

⁵⁰⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 64.

⁵⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 80.

⁵⁰⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 95.

⁵⁰⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 26 (nâşirin mukaddimesi).

⁵¹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 466.

⁵¹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 102.

3. 1. 3. 13. Ebû Na'îm b. Fadl b. Dekin (ö. 219/834)

Halîfe, rivayetleri ondan doğrudan nakletmiştir.⁵¹⁵ Halîfe, ondan Bedir savaşı,⁵¹⁶ Siffîn vakası,⁵¹⁷ Hz. Ali'nin Nehrevân savaşında Haricilere karşı savaşması,⁵¹⁸ Şerîh el-Kâdî'nin vefat tarihini yetmiş altı vermesi,⁵¹⁹ Ali b. Huseyn b. Ali'nin vefatının H. 92 olarak vermesi⁵²⁰ ile ilgili rivayetleri nakleder. Ayrıca Halîfe, Dekîn'in vefat tarihini H. 219 olarak verir.⁵²¹

3. 1. 3. 14. Mu'âz b. Hişâm (ö. 200/815)

Tam adı, Mu'âz b. Hişâm b. Ebî Abdillâh el-Basrî'dir.⁵²² Halîfe, ondan Hz. Peygamber'in yaşını,⁵²³ Celûlâ savaşının H. 19 tarihi,⁵²⁴ Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Dârâ'da⁵²⁵ korku namazını kılması,⁵²⁶ Hz. Osmân'ın yaşını seksen altı vermesi,⁵²⁷ Mervân b. Hakem'in Cemel vakasında Talha b. Ubeydullah'ı öldürmesi⁵²⁸ ile ilgili rivayetleri nakleder.

3. 1. 3. 15. Dehhâk b. Mahled (ö. 212/827)⁵²⁹

Tam adı, Ebû 'Âsım el-Basrî, Dehhâk b. Mahled b. Dehhâk b. Müslim b. Dehhâk eş-Şeybânî'dir.⁵³⁰ Yahyâ b. Muîn onun güvenilir olduğunu söyler.⁵³¹ İbn

⁵¹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 173.

⁵¹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 185.

⁵¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 217.

⁵¹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 193.

⁵¹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 58.

⁵¹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 193.

⁵¹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 197.

⁵¹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 301.

⁵²⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 304.

⁵²¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 476.

⁵²² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4: 102.

⁵²³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 95, 96.

⁵²⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 137.

⁵²⁵ Dârâ, Mardin ve Nusaybin arasında yer alan dağın eteğinde bir köydür. Burası, suyu ve bahçeleri olup el-Cezîre bölgesine düşer. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2: 418. Günümüzde de, Mardin'in 30 km güneydoğusunda yer alan ve Mardin merkezine bağlı olan bir köydür. Tarihi bir antik kent olup Mezopotamya'nın Efes'i kabul edilir.

⁵²⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 139.

⁵²⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 177.

⁵²⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 181, 185.

⁵²⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2:225.

⁵³⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 9: 480.

⁵³¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2: 225.

Sa'd onun hakkında şöyle der: “ O, güvenilir ve fakih biriydi. ” Halîfe, ondan sadece bir rivayet nakletmiştir. O da kıblenin Mescidi Aksa'dan Kâbe'ye çevrilmesi olayını ayrıntılı anlatması rivayetidir.⁵³² Ayrıca Halîfe, Dehhâk'ın doğum tarihini H. 121⁵³³ ve vefat tarihini H. 212⁵³⁴ olarak verir.

Târîh adlı kitabı tahkik eden Ekrem Ziya el-Ömerî, şöyle der: Yukarıda saydığımız âlimler dışında Halîfe, çok sayıda âlimden ilim öğrendi. Onlardan *Târîh* adlı eserinde bir veya iki veya üç rivayet nakletti. Bunları zikredeceğim. Zirabu durum Halîfe'nin *Târîh* adlı eserinde faydalandığı kişileri, geniş alanını açıklama açısından faydalı olacaktır. O, bu tek olarak rivayet edilen yazıları ile büyük tarihçi ve Ahbârcıların rivayetlerini birleştirmiştir. Bazen bizim başkasında bulamadığımız rivayetleri bize sunmuş ve onlardan doğrudan aldığını “bana anlattı”, “bize anlattı” veya “bize haber verdi” diyerek açıklamıştır. Fakat onlardan işittiğini açıklamamıştır. Kendilerinden duyduğunu açıkladığı râvîlerin isimlerini aşağıda geldiği gibidir.⁵³⁵

Halîfe'nin babası Hayyât b. İbn Hayyât, Cüveyriye b. Esmâ,⁵³⁶ Abdula'la b. Abdula'la,⁵³⁷ Yahyâ b. Abdurrahmân,⁵³⁸ Ali b. Abdullah,⁵³⁹ Ahmed b. Ali,⁵⁴⁰ İsmâîl b. Sinân,⁵⁴¹ el-Âlâ b. Bered b. Sinân,⁵⁴² Osmân b. muaviye el-Kureşi,⁵⁴³ Amr b. el-Minhâl es-Sedûsî,⁵⁴⁴ Amr b. Ali,⁵⁴⁵ Übeydullah b. Mûsâ,⁵⁴⁶ Bişr b. el-Mufaddal,⁵⁴⁷ Bekir b. Atiyye,⁵⁴⁸ Bişr b. İsa,⁵⁴⁹ Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî,⁵⁵⁰ Muhammed b. Saîd el-Bahilî,⁵⁵¹ Muhammed b. Muâz,⁵⁵² Selim b. Kuteybe,⁵⁵³ Abdula'la b. el-

⁵³² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 64.

⁵³³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 352.

⁵³⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 474.

⁵³⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 27 (nâşirin mukaddimesi).

⁵³⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 185, 215, .

⁵³⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 51, 93, 174, 194.

⁵³⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 136, 150, 152.

⁵³⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 145, 283.

⁵⁴⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 96.

⁵⁴¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 95, 218.

⁵⁴² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 369.

⁵⁴³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 145.

⁵⁴⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 62.

⁵⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 89.

⁵⁴⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 89, 191.

⁵⁴⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 81, 186.

⁵⁴⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 126, 278, 305, 404.

⁵⁴⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 308.

⁵⁵⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 133.

⁵⁵¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 158, 279.

⁵⁵² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 281, 282.

⁵⁵³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 281, 282.

Heysem,⁵⁵⁴ Mu'az b. Mu'az,⁵⁵⁵ Muhammed b. Abdullah b. ez-Zübeyr,⁵⁵⁶ Ca'fer b. Avn,⁵⁵⁷ Abdusselam b. Muthîr,⁵⁵⁸ Abdullah b. Mesleme b. Ku'nub,⁵⁵⁹ Sehl b. Bekkâr,⁵⁶⁰ Eşhel b. Hâtîm,⁵⁶¹ Süleymân b. Harb,⁵⁶² Şihab,⁵⁶³ Ebû Gassân,⁵⁶⁴ Ebû Abdurraman el-Kureşî,⁵⁶⁵ Ebû Vehb es-Sehmî,⁵⁶⁶ Ebû Ahmed,⁵⁶⁷ Ebu'l-Yemân en-Nebbâl,⁵⁶⁸ Ebû Merrân el-Bâhilî,⁵⁶⁹ Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî,⁵⁷⁰ Hâlid b. el-Hâris,⁵⁷¹ Yahyâ b. Arkâm,⁵⁷² Yahyâ b. Ebî el-Haccâc Ebû Eyyûb el-Hâkânî,⁵⁷³ Yezîd b. Hârûn,⁵⁷⁴ Yahyâ b. Saîd⁵⁷⁵ ve Beyhes b. Habîb.⁵⁷⁶

Halîfe'nin kendilerinden rivayet nakledip de doğrudan onlardan işittiğini açıklamadığı râvîler şunlardır:

İshak b. İdrîs,⁵⁷⁷ İbrâhîm b. Sâlih b. Dirhem,⁵⁷⁸ el-Hasen el-Cafrî,⁵⁷⁹ el-Hasen b. Ebî Amr,⁵⁸⁰ Amr b. Ebî Halîfe,⁵⁸¹ Ubeydullah b. Abdullah b. Avn,⁵⁸² Ali b. Asım,⁵⁸³ Amir b. Sâlih b. Rustem,⁵⁸⁴ Osmân b. Osmân,⁵⁸⁵ Amr b. Ubeyde,⁵⁸⁶ Avn b. Kehmes

-
- ⁵⁵⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 176.
⁵⁵⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 122.
⁵⁵⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 51.
⁵⁵⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 76.
⁵⁵⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 52.
⁵⁵⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 51.
⁵⁶⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 96.
⁵⁶¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 190, 218.
⁵⁶² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 282.
⁵⁶³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 325.
⁵⁶⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 184, 193, 196.
⁵⁶⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 185, 186.
⁵⁶⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 96.
⁵⁶⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 95, 121.
⁵⁶⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 212.
⁵⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 307, 422.
⁵⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 54.
⁵⁷¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 175.
⁵⁷² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 194.
⁵⁷³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 172.
⁵⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 151, 171.
⁵⁷⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 64, 88, 95.
⁵⁷⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 391, 396.
⁵⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 51.
⁵⁷⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 128.
⁵⁷⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 287.
⁵⁸⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 235.
⁵⁸¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 171.
⁵⁸² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 173, 190.
⁵⁸³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 129, 185, 186, 190.
⁵⁸⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 284.
⁵⁸⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 251, 321, 323.
⁵⁸⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 391, 396, 397.

b. el-Hasen,⁵⁸⁷ Amir b. Sa'd,⁵⁸⁸ 'Sâm b. Ali,⁵⁸⁹ Mesleme b. Sâbit,⁵⁹⁰ Muhammed b. Sa'd,⁵⁹¹ İbn Ebî Adî,⁵⁹² İsmâil b. Aliyye,⁵⁹³ Veki' b. el-Cerrâh,⁵⁹⁴ Abdurrahman b. Osmân,⁵⁹⁵ Andulaziz b. 'Umrân b. Sâbit,⁵⁹⁶ Şu'ayb b. Hayyân,⁵⁹⁷ Ebû Bekir el-Kelbî,⁵⁹⁸ Ebû Kuteybe,⁵⁹⁹ Ebû Medyen,⁶⁰⁰ Safvân b. Îsâ,⁶⁰¹ Ebu'l-Abbâs,⁶⁰² Ebû Amr eş-Şeybânî,⁶⁰³ Kesîr b. Hişâm,⁶⁰⁴ Reyhân b. İsmet,⁶⁰⁵ Ravh b. Ubâde⁶⁰⁶ ve Ebu'z-Zeyyâl.⁶⁰⁷

3. 1. 4. Târîh Adlı Eserin Râvîsi Bakî b. Mahled

O, el-Hafız Ebû Abdurrahmân el-Kurtubî'dir.⁶⁰⁸ 201/816-817 yılında doğdu ve 276/889-890 yılında vefat etti.⁶⁰⁹ İlmî memleketindeki hocalarından aldı. Sonra doğu beldelerine giderek Mısır, Suriye ve Irak âlimlerinden ders aldı. Bize ulaşmayan birçok kitap yazdı.⁶¹⁰ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed onun hakkında şöyle der: "Kitapları arasından sahabelerin isimlerine göre düzenlediği Hadis alanındaki *Müsned*'i meşhur olmuştur. Sonra her sahabenin hadislerini fıkıh ve ahkâm bablarına göre düzenlemiştir. Bu kitabında 1300 küsur sahabeyi rivayet etmiştir. Hadis alanındaki güvenilirliği, hafızası, yaratıcılığı ve mükemmelliğiyle ondan önce bu mertebeye gelen birini bilmiyorum. Bu müsnedinde 248 râvîden

⁵⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 117, 127, 304.

⁵⁸⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 94, 121, 153.

⁵⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 137.

⁵⁹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 422.

⁵⁹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 160.

⁵⁹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 95, 121, 153

⁵⁹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 108, 152, 169, 170, 173, 174, 176.

⁵⁹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 65, 117, 139.

⁵⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 146.

⁵⁹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 50, 52, 153, 177.

⁵⁹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 53, 137.

⁵⁹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 171, 182, 184.

⁵⁹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 175.

⁶⁰⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 137.

⁶⁰¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 128.

⁶⁰² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 95.

⁶⁰³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 128, 146, 157.

⁶⁰⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 51.

⁶⁰⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 136.

⁶⁰⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 176.

⁶⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 134, 348, 391, 397, 400, 404.

⁶⁰⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 2: 151.

⁶⁰⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 10: 359; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 2: 151, 152.

⁶¹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 31 (nâşirin mukaddimesi).

rivayette bulunmuştur. ⁶¹¹ Onun *müsned*'i 200 bölüm kadardır. ⁶¹² Kur'an'ın tefsiri konusunda yazmış olduğu kitabı da meşhur olmuştur. İbn Hazm onun hakkında şöyle der: Onun gibi bir tefsir kitabı asla yazılmamıştır. ⁶¹³ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed onun hakkında şöyle der: "Hiç kimseyi ayırt etmeden İslâm'da böyle bir tefsir yazılmamıştır. Ne Taberî'nin tefsiri ne de başka bir kitap onun gibi yazılmamıştır." Sahabe, tâbi'în ve onlardan sonra gelenlerin fetvasını içeren kitabı, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Abdurrezzak b. Hümâm ve Saîd b. Mensûr'un ve diğerlerinin kitaplarından daha hacimli olup ilmini şüphe bırakmayacak şekilde düzenli olup aynı şekilde meşhur olmuştur. Bu kitap İslâm'ın temel kaideleri içermesi bakımından eşsiz bir kitaptır. O, Ahmed b. Hanbel, Müslim, Buhârî ve Nesai'nin yolundan gitmiştir. ⁶¹⁴ İbn Hazm onun hakkında şöyle der: Ahmed b. Hanbel'in yanında özel bir konuma sahipti ve Müslim, Buhârî ve Nesai'nin yolundan gitmiştir. ⁶¹⁵ Bakî b. Mahled, Halîfe ile görüştü ve ondan ders aldı. Ondan *Tabakât* ve *Târîh* adlı kitaplarını nakletti. ⁶¹⁶ Onun rivayetiyle Halîfe'nin *Târîh* adlı kitabı bize ulaşmıştır. O, *Târîh* adlı eseri Endülüs'e sokan ilk kişidir. Ayrıca *Târîh* adlı kitabı Ebû İmrân Mûsâ b. Zekeriyya et-Tüsterî de rivayet etmiştir. *Târîh* kitabının rivayeti henüz bize ulaşmamıştır. Fakat *el-Hâkim*, *el-Müstedrek*'inde ve İbn Asâkir *Târîhu Dimaşk* adlı eserinde ondan faydalanmışlardır. İbn Hacer, şu isnadla Halîfe'nin *Târîh*'ini et-Tüsterî yoluyla rivayet etme hakkını elde etmiştir: "eş-Şeyh Ebû İshâk et-Tennûhî sözlü olarak bu senedin Ebû Ğâlib el-Maverdî-Ebu'l-Hasen es-Sirâfî-Ahmed b. İshâk b. Hirmân en-Nihâvendî-Ahmed b. İmrân el-Veşâ-Mûsâ b. Zekeriyya et-Tüsterî – Halîfe b. Hayyât yoluyla Ebu'l-Kâsım İbn asâkir'e ulaştığını bize haber verdi." ⁶¹⁷ El-Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde naklettiği bazı rivayetleri, elimizdeki İbn Hayyât'ın *Târîh*'i ile karşılaştırdığımızda et-Tüsterî'nin, Halîfe'nin *Târîh*'i rivayeti ile Bakî b. Mahled'in rivayeti arasında bazı farklılıklar olduğu görülür. ⁶¹⁸ Bakî, sadece Halîfe'nin *Târîh* adlı eserini nakletmekle yetinmedi. Buna Basra'da Hadis âlimlerinden olan Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr ve diğer bazı hocalarından

⁶¹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 10: 358.

⁶¹² İşbilî, *Fehrese*, 117.

⁶¹³ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 2: 151.

⁶¹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 10: 358.

⁶¹⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 2: 152.

⁶¹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 31 (nâşirin mukaddimesi).

⁶¹⁷ Tarihu Halîfe b. Hayyât, 2. Bs. Çev. Abdulhalık Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2008), 62.

⁶¹⁸ Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 259.

aldığı rivayetleri de ekledi. Bakî, ondan Hz. Hüseyin'in öldürülmesi, İbn Zübeyr ayaklanması ve bazı Emevî halifelerin bey'at tarihleri⁶¹⁹ ile ilgili kısa bir kaç rivayet nakletmiştir. Çeşitli rivayetlerde ismini zikretmeden “ İbn Nümeyr ” şeklinde verir. Fakat o, bir yerde ismini tam olarak zikretmektedir.⁶²⁰ Burada kastedilen babası Abdullah değil, Muhammed olduğu anlaşılmış olup her ikisi de Basralı muhaddilerdendirler. Ayrıca Bakî b. Mahled, İsmâil b. Ayyaş'tan İbn Zübeyr ayaklanması⁶²¹ ve Abdumelik b. Mervân döneminde el-Mühelleb ailesinin hürmet görmesi⁶²² ile ilgili üç rivayet nakleder.

Bakî, Halife'nin *Târîh* kitabına eklediği rivayetlerin büyük bir kısmını iki kaynaktan almıştır. Birincisi, Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr⁶²³ (ö. 235/849-850) yoluyla Bakî'nin rivayet naklettiği Sa'd b. el-Leysî'dir. El-Leys'in rivayetleri yazılmıştı. Bu rivayetler İbn Bükeyr'e okunurken Bakî de orada onları dinliyordu. Bakî bu durumu açıklayarak şöyle der: “İbn Bükeyr rivayet okundu ve ben el-Leys'ten naklettiği diğer rivayetleri işitiyordum.”⁶²⁴ İbn Bükeyr, Bakî'ye güvenir ve ilim toplantılarında yakınında tutardı. Hatta İbn Bükeyr, Bakî Irak'tan döndükten sonra ondan yedi hadis işitti.⁶²⁵ Halife'nin *Târîh* adlı eseri, Irak'ı ziyareti esnasında Bakî'nin yanında bulunuyordu. İbn Bükeyr'in ilim meclislerinde duyduğu el-Leys b. Sa'd 'e ait rivayetleri bu esere ekledi. Bu rivayetlerin büyük çoğunluğu el-Leys b. Sa'd'ın yaşadığı Mısır olayları ve Emevîlerin döneminde yaşanan Kuzey Afrika olayları ile bağlantılı idi. Diğer bir kısmı ise doğuda bariz olarak ortaya çıkan İbn Zübeyr fitnesi ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesi olayları ile bağlantılıydı.

Bakî'nin eklerine ait ikinci kaynak ise Meğâzî alanında kitap yazan Muhammed b. Âiz ed-Dimeşkî H. (150-233)'dir.⁶²⁶ O, Suriye ve olaylarına önem vermiştir. Naklettiği rivayetler Emevîler döneminde müslümanların Bizanslılara karşı yaptıkları savaşları kapsamaktadır. Bakî, Muhammed b. Âiz'in rivayetlerini Dımaşk'ta kendisinden işittiği Bekkâr b. Abdullah b. Bişr yoluyla almıştır. Fakat

⁶¹⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 261.

⁶²⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 254.

⁶²¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 253.

⁶²² Halife b. Hayyât, *Târîh*, 268, 261.

⁶²³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 32 (nâşirin mukaddimesi).

⁶²⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 227.

⁶²⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 32 (nâşirin mukaddimesi).

⁶²⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 1043.

ondan alarak *Târîh* kitabında kullandığı rivayetler, Dımaşk'ta ondan işittikleri değildir. O, bunu “Bekkâr b. Abdullah bana yazdı” şeklinde açıklar.⁶²⁷

3. 2. TABAKÂT ADLI ESERİ

Halîfe b. Hayyât'ın *Tabakât* adlı kitabını tahkik eden Ekrem Ziya el-Ömerî, kitabın üç esas üzere oluştuğunu ifade eder.⁶²⁸

1-Nesep maddesi

2-Tabakât maddesi

3-Şehir maddesi

Halîfe b. Hayyât eserine Resul-i Ekrem'in anne ve babasının nesebiyle başlamış, ardından kısaca Adnaniler ve Kahtaniler'e temas etmiştir.⁶²⁹ Halîfe'nin *Kitâbü't-Tabakât (Tabakâtü'r-Ruvat) adlı eseri* sahâbe, tabiîn ve etbau'ttabiînden 3229'u erkek, 129'u kadın sahabi olmak üzere toplam 3358 râvînin hâl tercumesini ihtiva etmekte olup zamanımıza ulaşan en eski tabakât kitaplarından biridir.⁶³⁰

Eserde hal tercümelerinden bazıları tekerrür etmektedir. Bunun nedeni biyografileri şehirlere göre tasnif etmesinden kaynaklanmaktadır. Mesela Zubeyr b. Avvam'ın ismi Medine,⁶³¹ Basra⁶³² ve Mısır'da⁶³³ geçmektedir. Ebû Ubeyde b. Cerrah iki, Abdullah b. Ebu'l-Ced'a dört, Ammar b. Yasir beş ayrı yerde zikredilmiştir. Bilhassa sahabilerde görülen bu tekrarlar, onların Medîne dışında hangi şehirlere gittiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Eserini nesep, tabaka ve şehir esasına göre tasnif eden müellif, önce Medîne'den başlamış, ardından sırasıyla Kûfe, Basra, tekrar Medine, Mekke, Taif, Yemen, Yemame, Mısır, Mağrib-Endülüs, Şamat (Suriye), Avasım, el-Cezire, Musul, Horasan, Rey, Medaîn, Vasıt ve Bağdat

⁶²⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 225, 227.

⁶²⁸ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 32 (nâşirin mukaddimesi).

⁶²⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 81.

⁶³⁰ Fayda, “Halîfe b. Hayyât”, 15: 301.

⁶³¹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 92.

⁶³² Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 268.

⁶³³ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 370.

şehirlerindeki râvîlerin biyografilerine geçmiş, kitabın sonunda da hadis ezberleyen kadın sahabilere yer vermiştir.⁶³⁴

Halîfe, çağdaşı olan İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) *Tabakâtü'l-Kübra*'sındaki usulün aksine ashabı tabakalara ayırmamış, Hz. Ömer'in divan teşkilatında yaptığı gibi Hz. Peygambere nesep yakınlığını esas alan sıralamaya göre tasnif etmiştir. Bu sıralamaya göre Hz. Peygamber'in kabilesi Haşimoğulları'ndan başlayarak Resulullah'ın amcası Abbas b. Abdulmuttalib ile başlar. Daha sonra Kureyş'in kollarını ve bu kabilelerin mevalisini, ardından Ensarı ve diğer Arap kabilelerini ensab âlimlerinin benimsediği esasa göre sıralamıştır. Halîfe'nin nesep yakınlığını incelemesi sebebiyle, diğer tabakât kitaplarında ilk sıralarda yer alan dört halifenin biyografileri, ancak mensup oldukları kabilenin Hz. Peygamber'e yakınlığı nisbetinde öncelik bulmaktadır. Bu yüzden önce Haşimoğullarını anlatırken Hz. Ali⁶³⁵ sonra sırasıyla Abdüşems b. Abdümenaf oğullarını anlatırken Hz. Osman,⁶³⁶ Teym b. Mürre b. Ka'b oğullarını anlatırken Hz. Ebû Bekîr⁶³⁷ ve Adî b. Ka'b oğullarından Hz. Ömer'in⁶³⁸ biyografisine yer vermiştir. Çocuk sahabelerle tabiin ve tebeu't-tabiin nesillerini ise başta aşere-i mubeşşereden ileri gelen sahabelerle görüşenler olmak üzere çeşitli tabakalara ayırarak bir tasnife tabi tutmuştur. Mesela Medîne'yi dokuz, Kûfe'yi on bir, Basra'yı on iki tabakaya ayırmıştır. Müellif, eserinde ele aldığı sahabelerin nesebini baba ve anne cihetine göre verir. Ensabı peygamberlikten önceki döneme kadar dayandırır. Bu da kitaba ayrı bir değer atfettirir. Mesala Hz. Abbas'ın annesi Nuteyle bint Cenâb'ın nesebini 23 nesil, eşi Ümmü'l-Fadl Lubâbetü's-Sügra bint el-Hâris'in nesebini ise 21 nesil geriden getirerek zikreder.⁶³⁹ Daha sonraki nesillerde, özellikle tebeu't-tabiinde ise kabile nisbesi azalır, sonraki kabilelerde ise neredeyse hiç görülmemektedir. Yerini daha çok mesleklere veya yaşadıkları şehirlere olan nisbeleri kaydeder. Hal tercümesini yazdığı kimselerin yaşadıkları şehirler yanında devamlı veya bir süreliğine bulunduğu şehirleri, seyahatlerini, vefat yıllarını, iştirak ettikleri gazve ve seriyyelerle fetuhatlarını, idari görevlerini ve künyesini kaydetmektedir. Buna

⁶³⁴ Fayda, "Halîfe b. Hayyât", 15: 302.

⁶³⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 84.

⁶³⁶ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 89.

⁶³⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 96.

⁶³⁸ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 101.

⁶³⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 83.

karşılık biyografisini yazdığı kişinin hadis aldığı hocaları ile kendisinden nakilde bulunan talebelerini çok az zikreder. Ayrıca İbn Sa'd'ın yaptığı gibi râvînin hayatına, kişisel ve fiziksel özelliklerine, başından geçen önemli olaylara ayrıntılı bir şekilde yer vermemektedir.⁶⁴⁰

Halîfe b. Hayyât'ın kendisi de hadisçi olduğundan bilgilerini ayrıntılı bir şekilde araştırırdı. Bu itibarla rivayeti farklı yollardan elde etme yoluna giderdi. Biyografisini yazdığı râvînin nesep ile ilgili bilgilerini öncelikle o râvînin mensup olduğu kabilenin nesep âlimlerinden almaktadır. Kabile akrabalığı nedeniyle bilgi yanlışlığı ve eksikliği olabirliği de göz önünde bulundurarak râvînin akrabaları ve çocuklarından bilgi almakla yetinmeyip kabiledaki diğer kimselerin de bilgilerine başvururdu.⁶⁴¹ Halîfe, mevaliden hadis rivâyetiyle meşgul olanlara da önem vermektedir. *Tabakât*'ında tabiîn, tebeut-tabiîn ve bir sonraki nesilde özellikle de Mekke'de mevaliden hadis rivâyetiyle meşgul olanların hal tercümelerini bilhassa kaydetmektedir.⁶⁴² Halîfe, sahabe biyografisini verirken sahabenin Hz. Peygamberden naklettiği bir hadisine yer vermiştir.⁶⁴³ Zira ona göre bir kişinin sahabe olabilmesi için onun doğrudan Hz. Peygamber'den rivâyette bulunması büyük önem arz etmektedir. Çünkü hadisin doğrudan peygamberden rivâyeti, sahabe olan ile olmayanı birbirinden ayıran en önemli ölçü kabul edilmektedir.⁶⁴⁴ Hal tercemelerini yazdıklarının neseplerini, en büyük dedelerine, yani mensup oldukları kabilelerin atasına kadar zikretmesi, hem de İslâm'dan sonraki kabile göçlerini yazması ve her şahsın annesinin kabilesini vermek suretiyle ilk devir İslâm tarihindeki siyasi ve ictimai gelişmelerin daha iyi anlaşılmasını sağlaması ve kabileler arası münasebetlerin, özellikle Araplar'ın yabancı kadınlarla evlenmesinin sosyal hayattaki tesirlerinin tesbit edilmesi bakımından eseri, değerli kılmıştır.⁶⁴⁵

Halîfe, eserinin başında kendilerinden faydalandığı âlimlerin isimlerini zikretmiş, farklı senedlerle gelen bilgileri birleştirmek suretiyle kitabına aldığını

⁶⁴⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 30-31 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁴¹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 29 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁴² Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 32 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁴³ Bazı sahabelerin rivâyet ettiği hadis örnekleri için bkz: Halîfe, *Tabakkât*, s. 152 (Selâme b. kayser), 170 (Ebû Selîd), 104 (Ebû Sa'd b. Ebû Fadâle).

⁶⁴⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 31 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 30 (nâşirin mukaddimesi).

söylemektedir.⁶⁴⁶ Nakilde bulunduğu râvîlerin isimlerini yazdıktan sonra eserin içinde ise hemen hemen hiç sened zikretmemiştir. Ancak ihtilafli konularla rivayet mesuliyetini yüklenmek istemediği yerlerde nadir olarak sened vermiştir. Özellikle nesep konusunda Ebu'l-Yakzan Suhaym b. Hafs el-Huzeli ile Hişâm b. Muhammed el-Kelbi'den faydalanmıştır. Fakat tarih, Ensâb ve Ahbârla ilgili bilgileri İbn İshak, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsenna, Vakıdi, Ali b. Muhammed el-Medaini'den almıştır.⁶⁴⁷ Halife, İbn Sa'd'ın zikrettiği Hemedan, Kum, Enbar, Bahreyn, Sugûr, Eyle şehirlerini eserine almamış, buna karşılık onun yer vermediği Musul ile Mağrib'e geniş bir şekilde yer ayırmıştır.⁶⁴⁸ *Kitâbü't-Tabakât*, Musa b. Zekeriyya et-Tusteri ve Bakî b. Mahled yoluyla ayrı ayrı rivayet edilmekle beraber günümüze sadece Musa b. Zekeriyya'nın rivayeti ulaşmıştır. *Kitabü't-Tabakât*'tan, başta *Tarihu'l-Kebir*'inde Buhari olmak üzere birçok muellif nakillerde bulunmuş, eseri rivayet edenlerden Bakî b. Mahled bu kitabı Endülüs'e götürüp tanıtmıştır. Yazma nüshası Dımaşk Zahiriyye Kutuphanesi'nde bulunmaktadır.

3. 2. 1. “Tabakât” Adlı Eserin Yazmasının Tavsifi

Halife'nin *Tabakât* adlı eserinin yazmasının bir nüshası kalmıştır. O da Dımaşk'ta bulunan Zâhiriyye Kütüphanesinde. 97 yapraktan oluşmaktadır. Son sayfalarından biri zarar görmüş, bir kısmı nem kapmıştır. Ancak yazı olduğu gibi kalmıştır. Sayfanın boyutu 16 x 29 olup 28 satırdan oluşmaktadır. Haşiye kısmı iki cm kadardır. Bu nüsha hicri 4. Yüzyılın başlarında yazılmıştır. Belki de kopyasının yazarı ilk sahibi olan Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ezdfî'dir. Nitekim kitabın kopyasını yazan kişinin adı sarih bir şekilde zikredilmemiştir.

Ekrem Ziya el-Ömerî bu konuda *Kitâbü't-Tabakât adlı eseri tahkik ederken bu konuda şöyle der:*

Elimizdeki bu nüsha tamdır. Zira beşinci bölümün sonunda yazar, “Allah'ın hamd ve inayetiyle Nisa' ve Ricâl Tabakât kitabı bitmiştir. ” notunu düşmüştür. Ulaşabildiğimiz mevcut kaynaklardan bu nüshaya eklenebilecek bir bilginin olmadığıdır. İbn Hayr el-İşbîlî'nin Halife'nin *Tabakât* adlı eserin râvîsi Bakî b.

⁶⁴⁶ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 81-83.

⁶⁴⁷ Fayda, “*Halife b. Hayyât*”, 15: 302.

⁶⁴⁸ Fayda, “*Halife b. Hayyât*”, 15: 302.

Mahled'in yaptığı rivayetinde *Tabakât*'ın sekiz bölümden oluştuğunu söylemesi, bize ulaşan Tusterî rivayetinin eksik olduğuna delalet etmez. Bölümlerin farklı sayıda olması, bölümlerin farklı sayfadan ya da harflerin hacimlerinin aynı olamaması gibi nedenlerden olabilir.⁶⁴⁹

Bu nüsha gerek satın alınarak veya başka nedenlerle elden ele dolaşarak gelmiş olup en sonunda hafız Ebû Abdullah Muhammed b. Abdulvahid b. Ahmed el-Makdisî'nin mülkü olmuştur. O da kitabı vakfetmiştir.⁶⁵⁰

3. 2. 2. Faydalandığı Râvîler

3. 2. 2. 1. Ebu'l-Yakzân en-Nessâbe (ö. 190/805)

Suheyym lakabıyla meşhur olmuştur. Asıl adı ise Amir b. Hafs'tır.⁶⁵¹ Hicri 2. asırda Basra'da yaşamıştır. İbn Nedîm'in *Medâ'inî*'ye dayandırarak verdiği bilgi olmazsa elimizde hayatıyla ilgili bilgi olmazdı. Hayatı ile ilgili bazı bilgileri Yâkût el-Hamevî nakleder.⁶⁵² Ebu'l-Yekzân, *Medâinî*'nin hocalarındandır. Zira kendisinden doğrudan bilgi aktarmıştır.⁶⁵³ İbn Nedîm, Ebu'l-Yakzân'ın *Ahbâr*, *Ensâb*, *Meâsir* ve *Mesâlib* konusunda alimve güvenilir olduğunu söyler.

Eserleri şunlardır: *Kitâbu Halki Temîm Be'deha Be'den*, *Kitâbu Ahbâri Temîm*, *Kitâbu Nesebi Handeki* ve *Ahbâriha*, *Kitâbu'n-Nesebi'l-Kebîr*, *Kitâbu'n-Nevâdir*.⁶⁵⁴

3. 2. 2. 2. Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 204/819)

Hişâm kûfe şehrendendir. *Ensâb* ilmini babası Muhammed b. Sâib el-Kelbî'den almıştır. Hişâm da sözlü olarak babasından aldığı rivayetleri gözden geçirip düzeltmeler yaptıktan sonra kendisi de bazı bilgiler ekledi. Bu çalışmasını *en-Nesebu'l-Kebîr* adlı kitapta topladı. Bu kitap Adnanilerin ve Kahtanilerin nesep

⁶⁴⁹ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 68.

⁶⁵⁰ Hüseyin Âsî, *Halife b. Hayyât fi Târîhihi ve Tabakâtihi*, 68.

⁶⁵¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 144.

⁶⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 1342.

⁶⁵³ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 15 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁵⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 144.

ilmini ele alır. İbnu'l-Kelbî birinci dereceden nesep ilmine önem verir. Nesep maddesinde ahbar haberlerini öne alması nesep haberlerini ikinci derecede önem verdiği anlamına gelmez. Bu durum onu muasırlarından Ebî Yekzân ve Muerric b. Amr es-Sedûsî'den ayırır.⁶⁵⁵ İbn Kelbî'nin Ensâb ilmiyle ilgili yazdığı bu eserin önemi, Muhammed b. İshâk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, Halîfe b. Hayyât, Muhammed b. Sa'd, Belâzurî ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî gibi Ensâb ve tarih ilmiyle ilgilenen kişilerin bu eserden faydalanmaları gösterilebilir. Halîfe, Yemen'in Ensabı konusunda İbn Kelbî'den çok alıntı yapmıştır. Ayrıca Adnanilerin Ensabı konusunda da ondan faydalanmıştır. Halîfe, Tabakât'ın da İbn Kelbî'ye Ebî Yekzân'dan daha fazla yer ayırmıştır. Zira Ebî Yekzân maddesinde Yemen Ensabı ile ilgili bilgiye yer verilmemiştir.⁶⁵⁶ Halîfe'nin Tabakât'ında birinci bölümün oluşmasında İbn Kelbî'nin tesiri görülür. Birinci bölüm ise Medine sahabeleri ...? İbn Kelbî, Hz. Ali ve zürriyetini Hz. Abbas ve zürriyetine önceliyerek zikretmiştir. Oysa Halîfe, Abbasîlerden yana olduğunu gösteren Muerric b. Amr es-Sedûsî gibi Hz. Abbas ile başlamıştır. Buna rağmen Halîfe, Muerric b. Amr es-Sedûsî'yi kaynakları arasında zikretmemiştir.⁶⁵⁷

3. 2. 2. 3. Muhammed b. İshâk (ö. 151/768)

Halîfe, Tabakât adlı eserinin başlangıcında onu kaynakları arasında zikreder.⁶⁵⁸ Kitabında onu bir kaç yerde zikreder. Kimi yerlerde Ensabı zikrederken onu başkasıyla aynı,⁶⁵⁹ kimi yerlerde de onu başkasıyla farklı olduğu rivayette anar.⁶⁶⁰ Bazen de onu tek başına zikreder.⁶⁶¹ Halîfe, *Tabakât* adlı eserinde İbn İshak'ı, İbn kelbî ve Ebî Yekzân'dan daha sonra zikretmiştir. Zira İbn kelbî ve Ebî Yekzân nesep ilmine daha hâkim idiler.⁶⁶²

⁶⁵⁵ Hüseyin Âsî, *Halîfe b. Hayyât fi Târîhihi ve Tabakâtihi*, 74.

⁶⁵⁶ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 24 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁵⁷ Hüseyin Âsî, *Halîfe b. Hayyât fi Târîhihi ve Tabakâtihi*, 75.

⁶⁵⁸ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 2 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁵⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 70 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁶⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 41, 306.

⁶⁶¹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 70 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁶² Hüseyin Âsî, *Halîfe b. Hayyât fi Târîhihi ve Tabakâtihi*, 76 (nâşirin mukaddimesi).

3. 2. 2. 4. Ebû Ubeyde b. Ma'mer b. el-Musenna (ö. 210/825)

Halîfe, *Tabakât* adlı eserinin başlangıcında Muhammed b. Muavîye üzerinden rivayeti alarak onu kaynakları arasında zikreder.⁶⁶³ Halîfe, *Tabakât* adlı eserinde onu bir kaç yerde zikreder.⁶⁶⁴ Bir yerde de onu başkasıyla zikreder.⁶⁶⁵

İbn Nedîm, dile önem vermesi sebebiyle onu, dilciler grubunda anar. Ayrıca Ensâb ve tarih ilmine önem vermiştir. Arapların kusurları ve ayıplarını iyi bilir. Bu konuda *el-Mesalib*'i yazıp Arapların kusurlarını yazıp ortaya döktüğü ve *Ahbaru'l-Furesi* (İrânlıların Ahbarlarını) adlı eserleri kaleme aldığı için halkçılıkla itham edilmiştir.⁶⁶⁶

Halîfe, *Tabakât* adlı eserinde onu dokuz yerde zikretmiştir. Ebû Ubeyde'yi *Tabakât*'ında değişik yerlerde kaynak göstermesine rağmen ona ne kadar güvendiğini tespit edemedik. Fakat onun, Halîfe nezdinde İbn kelbî ve Ebî Yekzân derecesinde bir öneme sahip olmadığını söyleyebiliriz.⁶⁶⁷

3. 2. 2. 5. Ali b. Muhammed el-Medâ'inî (ö. 225/839)

Halîfe, *Tabakât* adlı eserinde ondan doğrudan rivayette bulunur ve eserinin başlangıcında onu kaynakları arasında zikreder.⁶⁶⁸ Halîfe, eserinde üç yerde ondan bahseder. El-Medâinî, nesep ilmine önem verdiği gibi Ahbar ve tarih ilmine de önem verdi. Nitekim Ensab ilmiyle ilgili *Nesebu Kureyşin ve Ahbâriha* adlı bir eser te'lif etmiştir. Ancak Ahbar ilmine daha fazla önem vermiştir. Halîfe, *Tabakât* adlı eserinin başlangıcında onu kaynakları arasında zikretmesine rağmen *Târîh* adlı eserinde ondan daha fazla faydalanmıştır.⁶⁶⁹

⁶⁶³ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 2 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁶⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 41, 44, 129.

⁶⁶⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 331.

⁶⁶⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 85.

⁶⁶⁷ Hüseyin Âsî, *Halîfe b. Hayyât fî Târîhihi ve Tabakâtihi*, 76 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁶⁸ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 2 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 26 (nâşirin mukaddimesi).

3. 2. 2. 6. Ümeyye b. Hâlid Ebû Hedbel-Kaysî (ö. 200/815)

Halîfe, *Tabakât* adlı eserinin başlangıcında onu kaynakları arasında zikreder.⁶⁷⁰ Güvenilir muhaddislerdendir. Onun Tarih, Tabakât veya Ensab ile ilgili bir eser yazdığı bilinmemektedir. Fakat hadis ilmine önem verdiği bilinmektedir. Halîfe, *Tabakât* adlı eserinde iki yerde ondan riveyet almıştır. İlk Düceyl gecesinde ölen âlimlerin isimlerini rivayet ederken diğeri ise Abdullah'ın b. Ömer'in Basra'ya Ebû Musâ el-Aş'arî'ye gelmesi ile ilgili rivayetidir.⁶⁷¹ Halîfe, *Tabakât* adlı eserinde ondan naklettiği rivayetlerde Ensâb ile ilgili bilgiler yer almamaktadır. O rivayetlerde bazı hadis râvîleri ile ilgili haberler, onların vefat yılları ve nerede öldükleri ya da şehirler arasında yaptıkları yolculukları bilgisi yer alır. Bu daha dislerin ve hadis rivayet zincirinin sıhhati açısından muhaddislerin önem verdiği bilgilerdir. Halîfe'nin *Tabakât* adlı eserinde isnad zincirini çok az kullanmıştır. Bu yüzden kaynak olarak faydalandığı kişiler ve şeyhler ile bilgileri öğrenmeyi mümkün kılmamaktadır.

3. 2. 2. 7. Hatim b. Müslim

Halîfe, *Tabakât* adlı eserinde kaynak olarak faydalandığı kişilerden biridir. Hâtim b. Müslim, Halîfe'nin doğrudan kendisinden rivayet aldığı hocasıdır. Halîfe, kendisinden Peygamber'in kendi nesebini anlattığı bir hadis rivayet etmiştir. Bu durumda hocası Hâtim b. Müslim'i çeşitleri kaynakları arasında zikretmesi, ondan naklettiği bilginin değeri belirlemek açısından oldukça güçtür. Halîfe, daha çok hadis ehlinin önem verdiği, râvîlerin seferleri, vefat yılları ve yerleri ile ilgili rivayetlerde ondan faydalanmıştır.⁶⁷²

3. 2. 2. 8. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (ö. 207/823)⁶⁷³

Halîfe, *Tabakât* adlı eserinin başlangıcında onu kaynakları arasında zikretmez. Fakat eserinde dokuz yerde ondan nakillerde bulunmuştur. Halîfe, ihtilaf edilen konularda başka rivayetlerle beraber onun rivayetini de söyler.⁶⁷⁴ Ayrıca onu

⁶⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 2 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁷¹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 26 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁷² Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 27 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁷³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemal fi Esmâi'r-Ricâl*, 26: 193.

⁶⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 95, 103.

tek başına da zikreder.⁶⁷⁵ Tabakât bilgisi hakkında ilk eser yazan Vâkidî olduğundan bu tür bilgilere çok önem veriyordu. Onun kâtibi olan Muhammed b. Sa'd, kendi eseri olan *Tabakâtu'l-Kubra*'sında Vâkidî'den birçok rivayette bulunmuştur. Halife, Vâkidî'den aldığı değişik rivayetlerde ondan rivayeti doğrudan aldığına dair bir açıklamada bulunmamaktadır. Rivayetlerinde 'Vâkidî dedi ki:'der. Sadece bir yerde ondan doğrudan aldığı ifade etmiştir.⁶⁷⁶ O da bunu kendi *Târih adlı* eserinde belirtmiştir.⁶⁷⁷

3. 3. KABİLE ENSÂBINI BİLENLER

Halife, Ensâb ile ilgili bilgilerinin bir kısmını ilk kaynaklardan toplamıştır. Bu bilgileri özellikle kendi kabilesinin Ensâbını bilenlerden almıştır. Mesela Benî Huzeyl'den bazılarının nesep bilgilerini Ebu'l-Vâzi' el-Huzelî ve Huzeyl kabilesine mensup diğerlerinden almıştır.⁶⁷⁸ Benî Sedûs'den bazılarının nesep bilgilerini Muhammed b. Siva' es-Sedûsî'den,⁶⁷⁹ Benî Selîm'den bazılarının nesep bilgilerini Ebî Hafs el-Medenî es-Sulemî'den,⁶⁸⁰ Benî Hanîfe'den bazılarının nesep bilgilerini Müslim b. Sahhar'dan, Benî Hanîfe'den bazılarının nesep bilgilerini Müslim b. Sahhar'dan almıştır. Yemâme'ye inen râvî sahabe bilgisini Ebî Eyyûb el-Yemâmî'den faydalanmıştır.⁶⁸¹ Ayrıca Benû Müzeniyyîn,⁶⁸² Benî el-Karre,⁶⁸³ Benî Useyd⁶⁸⁴ ve Benî Mahzûm'dan⁶⁸⁵ bazılarının Ensâb bilgisini kabile Ensâb bilgisine sahip kişilerden almıştır.

⁶⁷⁵ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 302, 305, 322.

⁶⁷⁶ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 28 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁷⁷ Halife b. Hayyât, *Târih*, 230.

⁶⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 36 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁷⁹ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 64 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁸⁰ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 52 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁸¹ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 65 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁸² Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 66 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁸³ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 39 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁸⁴ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 34 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 43 (nâşirin mukaddimesi).

3. 4. DİĞER KAYNAKLAR

Halîfe, *Tabakât* adlı eserinde az kullandığı sened zincirinde kendilerinden bir hadis veya bir rivayet aldığı hocaları da zikreder. Bu hocalar, Basra’da meşhur olan muhaddislerdendirler.⁶⁸⁶ O, hocalardan bazıları şunlardır: Muâz b. Muâz,⁶⁸⁷ Ebû Muhammed el-Abdî,⁶⁸⁸ Ebû Ahmed,⁶⁸⁹ Ebû Umeyye Amr b. Munhal es-Sedûsî,⁶⁹⁰ Bişr b. el-Müfeddel,⁶⁹¹ Ziyâd b. Rebî’ el-Yahmedî,⁶⁹² Süleyman b. Harb,⁶⁹³ Yahyâ b. Saîd.⁶⁹⁴

Ayrıca bir defa da el-Asmaî’den rivayette bulunarak ‘el-Asmaî dedi ki’ der ve ondan Ebî el-Heysem b. et-Tîhân’ın nesebini alır.⁶⁹⁵ Halîfe onunla karşılaşmış ve ondan doğrudan rivayette bulunmuştur.⁶⁹⁶ Yine bir defa da Heysem b. Adî’den rivayette bulunarak ‘Heysem dedi ki’ der ve ondan Meymûn b. Mihrân ile ilgili bir haber verir.⁶⁹⁷

3. 5. TARİH BİLİMİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Halîfe, Basra ekolünün en eski ve en önemli öncülerinden biridir. Kaynaklarda hadis ilmindeki birikimine atıflar bulunsa da Halîfe’nin esas uzmanlık alanı tarih ve nesep ilmidir. Eserleri ve sonraki kaynaklarda ona yapılan atıfların büyük oranda tarihî olaylar, nesep bilgisi ve vefeyâta dair olması bu konulardaki birikimini ortaya koymaktadır.⁶⁹⁸ Tarihi bilgilerinin büyük bir çoğunluğunu, İslâm tarihinin en eski râvîlerinden olan Muhammed b. İshak, Ebî Ma’ser es-Sindî ve İbn-i

⁶⁸⁶ Hüseyin Âsî, *Halîfe b. Hayyât fî Târîhihi ve Tabakâtihi*, 81.

⁶⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 145.

⁶⁸⁸ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 2 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 163, 342.

⁶⁹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 43 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁹¹ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 189.

⁶⁹² Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 123.

⁶⁹³ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 67 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 66 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 79 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁹⁶ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 30 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 319 (nâşirin mukaddimesi).

⁶⁹⁸ Sabuncu, “Halîfe b. Hayyât’ın Tarih Yazıcılığı Metodu”, 1324.

Sa'd'ın da en fazla faydalandığı kişi olan Vehb b. Cerîr'den almıştır. Bu da onun bilgilerini temel kaynaklardan aldığı ve rivayetçi tarih geleneğinin bir mensubu olduğunu ortaya koymaktadır.

Yazarımızın verdiği tarihi bilgilerde sened zinciri kullanması, zikrettiği bilgilerin kesin olması bakımından önemli bir kaynaktır.

Üzerinde çalıştığımız Halîfe b. Hayyât'ın *Târîh* kitabı, İslâm dünyasında yıllara göre kronolojik olarak hazırlanan ve günümüze kadar ulaşabilen en eski kitap olması itibarıyla tarih bilimine kaynaklık etmesi açısından çok değerli bir kitaptır. Gazve ve seriyyelerde şehid olan sahabelerin isimlerini; Halifeler döneminde görev yapan vali ve memurlarla ilgili önemli bilgileri; daha çok Emevî ve Abbasîler döneminde görev yapan büyük devlet adamları, vali, kadı, hazine ve vergi memurlarını, polis teşkilatı memurlarının isimleri ve İslâm'da idari-mali sistemin işleyişi ile ilgili önemli bilgileri vermiştir. Eser bu açıdan tabakat özelliğini taşımakla birlikte sosyal ortam ile ilgili bilgileri de verdiği için o günün sosyal yaşamına ayna tutmaktadır. Ayrıca başka tarihi kitaplarda nadiren bulabildiğimiz bilgileri ayrıntılı bir şekilde vermesi açısından alanında tek kaynaktır.

Halîfe'nin *Târîh* adlı eserinin başında peygamberimizin hayatı ile ilgili vermiş olduğu bilgiler, diğer kaynaklarda pek zikredilmediğinden elimizde önemli bir kaynak olarak durmaktadır.

Olayları zikrederken genellikle râvîleri de söylemiştir. Özellikle önemli olaylarda râvî senedine daha fazla dikkat ettiğini görmekteyiz. Bu durum onun olayların hassasiyetini anladığını göstermektedir.

Ayrıca bazı olayları birkaç rivayet senedi ile vermektedir. Verdiği bu senedler ile ilgili bir tercih yapmamaktadır. Bu özelliği onun objektif olduğunu kanıtlanması açısından önemlidir.

Bütün bu bilgilerin yanında güvenilir bir hadisçi olması da verdiği bilgilerin doğruluğunu teyit etmesi açısından eserleri tarihi kaynaklara öncülük etmektedir.

Taberî de Halîfe'den çok sayıda bilgi almış ve onun yıllara göre tarihi verileri sıralama metodunun aynısını kullanmıştır.

Halîfe, *Târîh* adlı eserinde Kuzey Afrika, Harre ve Zaviye vakası gibi bazı olaylar hakkındaki detaylı malumatları sadece onda görebiliyoruz. Bu olaylarla ilgili bilgileri sadece onun değinmesi bu konuda tek kaynak olduğunu gösteriyor.

Halîfe, *Tabakât*'ında ricâl ilmini geniş bir biçimde verir. Buna ahbâr bilgisi de ekler. Ricâl ilminde Muasırî İbn Sa'd ile beraber Ensâb ilmini tertib üzere veren ilk yazarlardandır. Şakir Mustafa verdiği dipnotta İbn Sa'd, kendi *Tabakât*'ında Halîfe'den alıntı yaptığından onun İbn Sa'd'tan *tabakât* te'lifinde önde olduğunu iddia eder. Ayrıca Ensâb ilmini kabile sistemini esas alarak yapması kendisinden sonrakilere örnek olmuştur. Yine *tabakât* ricâlini şehirlere göre vermesi de İbn Sa'd ile önceliği almaktadır.⁶⁹⁹

Bütün bu bilgilerden hareketle İslâm tarihçiliği açısından öncü bir tarih anlayışını ortaya koyduğu görülmektedir. Bu bilgilerin hepsi bizi yazarın İslâm tarihçiliği üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Halîfe'nin *Tabakât* adlı kitabını tahkik eden Ekrem Ziya el-Ömerî, şu tespitte bulunur: "Tabakât yazarları, Halîfe'nin *Tabakât*'ına çok önem vermişlerdir. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*'sında; Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*'inde; Râmhirmizî, *Mühaddisi'l-Fâsıl*'ında; İbn Abdilber, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb ve el-Kasdu ve'l-Ümem*'inde; Ebu's-Şeyh el-Ensârî, *Tabakâtü'l-Mühaddisîn Biasbahân ve'l-Vâridîne Aleyha*'sında; Ebû Naîm el-Asbahânî, *Hilyetü'l-Evliyâi ve Zikru Ahbâri Asbahân*'ında; Sehmî, *Târîhu Curcân*'ında; İbn Mâkûlâ, *el-Ekmâl*'ında; İbn Asâkir, *Târîhu'l-Kebîr*'inde; İbn Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe Fî Ma'rifeti's-Sahâbe*'sinde; Nûrî, *Tehzîbü'l-Esmâi ve'l-Luğât*'ında; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'sinde; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm, Siyeru A'lamü'n-Nubelâ ve Tezkîretü'l-Huffâz*'ında; Mükaddisî el-Cemâilî, *el-Kemâl Fî Ma'rifeti'r-Ricâl*'ında; İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzîbü't-Tehzîb ve el-İsâbe Fî Temyîzi's-Sahâbe*'sinde, ondan ensâb'ı ve râvîlerin vefat tarihlerini nakletmişlerdir.⁷⁰⁰ Yukarıda adı geçen önemli yazarlar, kitaplarını telif ederken Halîfe'nin *Tabakât* adlı eserinden yararlandığını ortaya koymaktadır.

⁶⁹⁹ Şakir Mustafâ, *et-Târîhü'l-Arabî ve'l-Muerrihûn*, 1: 235-236.

⁷⁰⁰ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 64-65 (nâşirin mukaddimesi).

SONUÇ

Yapılan bu çalışmada Halîfe'nin sözkonusu iki eserinin güvenilir bir muhaddis tarafından yazılmış olması, İslâm tarihi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Geliştirmiş olduğu rivayetçi ve kronolojik tarih anlayışı sayesinde olayların doğruya en yakın bir şekilde ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi döneminin önde gelen şahsiyetlerinden ayrı ayrı söz etmesi, olaylarda vefat eden insanların isimlerini dahi teker teker sayması, eserin en önemli hususiyetlerinden biridir. Örneğin Yezîd b. Muaviye, Muaviye b. Yezîd, Mervan b. Hakem ve İbrahim b. Velîd dışındaki diğer halifeler döneminde yazışma, divan, hâciplik, kadılık, polis teşkilatı başkanlıkları, koruma görevi ve mühür işlerine bakan görevlileri zikretmiştir. Yukarıda saydığımız halifeler döneminde yüksek rütbeli devlet memurlarını zikretmemesinin nedeni, kendi döneminden önce de çalışan kişilerin değişmemiş olma ihtimalidir. Bunun yanında halife olmamasına rağmen o dönemde belirleyici rol aynayan Haccâc b. Yûsuf, Yezîd b. Mühelleb ve İbn Hübeyre'ye bağlı valiler, polis teşkilatı amirleri, koruma ve yazı işlerine bakan görevlilerin isimlerini yazmıştır. Yezid b. el-Mühelleb'in polis teşkilatı amirlerini ve kâtiblerini, Halid el-Kasrî'nin polis teşkilatı, resâil, harac ve tecvîz divanına bakan görevlilerini yazmıştır.

Ayrıca yazarın, eserde bazı olayları farklı rivayetlerle vermiş olmasına karşın verdiği rivayetler arasında herhangi bir tercihte bulunmamış olması da dikkat çekicidir.

Halîfe'nin isnadı *Târîh* adlı eserine göre *Tabakât* adlı eserinde daha az kullandığı; *Târîh* ve *Tabakât* adlı eserlerinde faydalandığı râvîlerin birçok yerde aynı olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Altıkulaç, Tayyar. “Zehebi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Atar, Fahrettin. “Ahbârü'l-Kudât”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Avcı, Casim. “Mu'tasım Billâh”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Cûfi. *el-Câmîü'l-Müsnedü's-Sahîh'il-Muhtasar Min Umûri Resûli'l-Lâh Salla'l-Lâhu Aleyhi ve Sellem ve Sunenihi ve Eyyâmihî*. thk. Muhammed b. Zuhayr b. Nâsır en-Nâsır, 1. Bs. y.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cûfi. *et-Târîhu'l-Kebîr*. nşr: Muhammed Ezher. 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1425/2005.

Bağdâdî, İsmâîl Pâşâ. *Hediyetü'l-Ârifin Fî Esmâi'l-Müellifin ve Asâri'l-Müsannifin*. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 1951.

Bağdâdî, el-Hatîb. Ebû Bekir Ahmed bin Alî bin Sâbit. *Muveddih Evhâmü'l-Cem'i ve't-Tefrik*. 3cilt. Haydarabâd: Meclisü Dâiretü'l-Mearifi'l-Osmâniyye, 1960.

Baltacı, Cahid. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2010.

Bozkurt, Nahide. “Mansûr”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Bozkurt, Nahide. “Me'mûn”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Dûrî, Abdulazîz. *İlk Dönem İslâm tarihi*-Bir Önsöz-, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Durmuş, İsmail. “Safedî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Aş'es b. İshâk b. Beşîr b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî. *Suâlât Ebî Ubeyde el-Âcurrî*. thk. Abdulâlîm Abdulazîm el-Bestevî, Beyrut: Muessesetü'r-Reyyân, 1997.

Ebû Zeyd, Bekir. *Tabakâtü'n-Nessabîn*, 1. Bs. Riyad: Dâru'r-Rüşd, 1987.

Fayda, Mustafa. “*Halîfe b. Hayyât*”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. 15:301-303. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Fayda, Mustafa. “*Ensâb*”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. 11: 248. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Günaltay, Şemseddin. *İslâm Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*. 1. Bs. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Halîfe, Hâcî. *Keşfü’z-Zünun ‘en Esâmi’l-Kütübi’l-Fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâü’t-Turâsi’l-Arabî, t. y.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Kitâbü’t-Tabakât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. I. Bs. Bağdad: Matbaatü’l-Ânî, 1967.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Kitâbü’t-Tabakât*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1993.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe, 1985.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. nşr. Mustafa Necîb Fevvâz-Hikmet Keşlî Fevvâz. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1995.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkâr. 2 cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1993.

Hamevî, Yâkût. Eş-Şeyh el-İmâm Şihâbuddîn Ebi Abdullâh er-Rûmî el-Bağdâdî. *Mu’cemü’l-Büldân*. 5. Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.

Hamevî, Yâkût. Eş-Şeyh el-İmâm Şihâbuddîn Ebi Abdullâh er-Rûmî el-Bağdâdî. *Mu’cemü’l-Udebâ*, Thk. İhsân Abbâs, 1. Bs. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1993.

Hüdârî, Abdü’l-Alîm. *Müslimûn ve Kitâbetü’t-Târih*. 2. Bs. Y.y.: ed-Dâru’l-Âlemiyye li’l-Kitâbi’l-İslâmî, 1995.

Ira M. Lapidus. *İslâm Toplumları Tarihi*. 3. Bs. çev: Yasin Aktay, 2 cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Hüseyin Âsî. *Halîfe b. Hayyât fî Târîhihi ve Tabakâtîhi*. 1. Bs. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1993.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî Du’afâi’r-Ricâl*. 9 cilt. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, t. y.

İbn Asâkir, Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah b. el-Hasan Ebu'l-Kâsım ed-Dimeşkî. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbu'd-Din Ebû Said Ömer bin Ğarame el-Amrî. 80 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1995.

İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşkuvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî. *Kitâbü's-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelüs*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. 3 cilt. Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-Mısırî, 1989.

İbn Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurramân b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî Târîhü'l-Mulûki ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdu'l-Kadir Etâ-Mustafa Abdu'l-Kadir Etâ. 19 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.

İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurraman b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir b. et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî. *Kitabü'l-Cerh ve't-Ta'dil*. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1952.

İbn Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*. 3 cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, t. y.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. nşr. İbrahim ez-Zeybek - Âdil Mürşid. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Ebu'l-İsbâl Sağîr Ahmed Şâğîf el-Bâkistânî. y. y.: Dâru'l-Âsime, t. y.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'l-Elbâb fî'l-Elkâb*. thk. Abdulaziz Muhammed b. Salih es-Sedîrî. 2 cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekir b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman* 8 cilt. Ebnâi'z-Zaman, thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.

İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. 1. Bs. 9 cilt. Haydarabât: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973.

İbn İmâd, Şihâbüddin Ebi'l-Fellâh Abdülhayy bin Ahmed Muhammed el-Akriyyi. *Şezerâtu'z-Zehabî Ahbarî men Zeheb*. thk. Abdulkadir el-Arnaut-Mahmut el-Arnaut. 1. Bs. 10 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1988.

İbn Kesîr, İmadu'd-Din Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 21 cilt. y. y: Dâru'l-Hicre, 1998.

İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *Esâmi Meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî*. nşr. Nazar Muhammed Fariyâbî, Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 1991.

İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1978.

İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfe el-Emevî. *Fehrese*, thk. Muhammed Fuâd Mensûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.

Kalkaşendî, Ebi'l-Abbas Ahmed. *Nihâyetu'l-Erbi fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arabi*. thk. İbrahim el-Ebyârî, 2. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1980.

Kandemir, M. Yaşar. "*Hatîb el-Bağdâdî*". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kandemir, M. Yaşar. "*İbn Hacer el-Askalânî*". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kandemir, M. Yaşar. "*İbn Mende, Ebû Abdullah*". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kandemir, M. Yaşar. "*Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman*". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifin*. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993.

Kelâbâzî, Mahmûd b. Ebû Bekir. *Ricâlu Sahîhi'l-Buharî*. thk. Abdullah el-Leysî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1987.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *Er-Risâletü'l-Müstatrafe li Beyân kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe*. Kahire: Mektebü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1967.

Kılıç, Hulusi. "*Bağdatlı İsmâil Paşa*". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşşâr Evvâd Ma'ruf. 34 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.

Mustâfâ, Şakir. *et-Târîhü'l-Arabî ve'l-Muerrihûn*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-'ilmi li'l-Melayîn, 1983.

Mûnis, Hüseyin. *Atlasu Tarîhi'l-İslâm*. 1. Bs. Kahire: ez-Zehrâu li'l-Alemi'l-Arabî, 1987.

Özaydın, Abdulkerim. "*İbnü'l-Esîr, İzzeddin*". DİA, İstanbul: TDV, 2000.

Özaydın, Abdülkerim. "*İbn Hallikân*". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Özkuyumcu, Nadir. “İbn Beşküvâl”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Özen, Şükrü. “Vekî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Sabuncu, Ömer-Sabuncu, Mahmut, “Halîfe b. Hayyât’ın Târîh Yazıcılığı Metodu” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22/2 (2018): 1321-1345.

Safedî, Ebü’s-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*. thk. Ahmed Arnavud-Türkî Mustafa, 1. Bs. 21 cilt. Beyrut: Dâru İhyai’t-Turasi’l-Arabî, 2000.

Sâlihî, Muhammed b. Ahmed b. Abdü’l-Hadî ed-Dimeşkî. *Tabakâtü U’lemâu’l-Hadis*. thk. Ekrem el-Bûşî, İbrahim ez-Zeybek. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1996.

Sehâvî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahman b. Muhammed es-Sehâvî. *el-I’lan bi’t-Tevbîh limen Zemme Ehli’t-Târîh*. Thk. Sâlih Ahmed el-Î’la. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İ’lmiyye, t. y.

Sem’anî, Ebi Saad Abdülkerim bin Mansur et-Temimi. *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Barûdî, 1. Bs. 3 cilt. Beyrut: Darü’l-Cinân, 1988.

Sezgin, Fuat. *Târîhü’t-Turasi’l-Arabî*. çev. Mahmud Fehmi Hicazi. 2 cilt. Riyâd: İdâretü’s-Sekâfeti ve’n-Neşri bi’l-Câmiati, 1991.

Sezgin, Fuat. *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Kitâbiyat, 2000.

Sırma, İhsan Süreyya. *Abbasîler Dönemi*. 9. Bs. İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.

Sönmez, M. Ali. “İbn Hibbân”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü’r-Râvî fî Şerhi Takribü’n-Nevâvî*. thk. Muhammed Tarik Udi’l-Lah, Riyâd: Dâru’l-Asime, 2003.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998.

Şulul, Kasım. *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*. 3. Bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Târîhu Halîfe b. Hayyât, 2. Bs. çev. Abdulhalık Bakır, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2008.

TOMAR, Cengiz. “İbnü’l-İmâd”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. 1. Bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Ukaylî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd el-Mekkî. *ed-Du’afâ’*, thk. Hamdî bin Abdulmecid bin İsmail es-Selefi. Riyad: Dâru’s-Semî’î, 2000.

Vekî’, Ebû Bekîr Muhammed b. Halef b. Hayyân el-Vekî’ ed-Dabbî. *Ahbâru’l-Kudât*. 3 cilt. Beyrut: Alemü’l-Kütüb, t. y.

Yanar, Nagihan. “Halife b. Hayyât ve Hadis İlmindeki Yeri”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1 (2014): 239-258.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbasîler”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yıldız, Dursun Hakkı. “Bermekîler”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: DVY Yayınları, 1992.

Yüksel, Ahmet Turan. *İslâm’ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul: Beyan yayınları, 1999.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüdddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türmânî el-Farîkî ed-Dimaşkî. *el-İber fî Haberi men Ğabar*. thk. Ebû Hâcer Muhammedi’s-Said bin Besyûnî Zeğlûl. 1. Bs. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüdddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türmânî el-Farîkî ed-Dimaşkî. *el-Kâşif fî Ma’rifetin men lehu Rivâyetun fî’l-Kutubi’s-Sitte*. thk. Muhammed Avvame. 2 cilt. Cidde: Muessetu Dâru’l-Kıbleti li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye, t. y.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüdddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türmânî el-Farîkî ed-Dimaşkî. *el-Müştebeh fî’r-Ricâl*. thk. Ali muhammed el-Becâvî. y. y: Dâru’l-İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, 1962.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüdddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türmânî el-Farîkî ed-Dimaşkî. *Mizânü’l-İtidâl fî Nakdi’r-Ricâl*. thk. Ali Muhammed Muavved, Adil Ahmed Abdulmevcud, Abdulfettah Ebû Sünne. 8 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1416/1995.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüdddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türmânî el-Farîkî ed-Dimaşkî. *Siyeru A’lami’n-Nubela*, thk. Beşşâr Evvâd Ma’ruf, y.y: Müessesetü’r-Risale,t. y.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüdddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türmânî el-Farîkî ed-Dimaşkî. *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîri ve'l-A'lam*. thk. Ömer Abdusselam Temurî. 52 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1991.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüdddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türmânî el-Farîkî ed-Dimaşkî. *Tezhibu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. thk. Ğuneym Abbâs Ğuneym-Mecdî Seyyid Emîn. 11 cilt. y. y: el-Faruku'l-Hadise, 2004.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüdddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türmânî el-Farîkî ed-Dimaşkî. *Tezkiretü'l-Huffâz*. 4 cilt. Haydarabad: Meclisü Daireti'l-Maarifi'nin-Nizamiyye, t. y.

Zettersteen, K. V. “*Abbasîler*” İslam Ansiklopedisi. 5. Bs. İstanbul: MEB yayınları, 1978.

Ziriklî, Hayreddîn. *el-A'lam*. 5 cilt. Beyrut: Darü'l-İlmi li'l-Melayîn, 2002.